

Welzijnsprotocol voor interventies met paarden in de zorg en hulpverlening

VERENIGING AANBIEDERS
DIER EN ZORG

*Opgesteld door de Werkgroep Dierenwelzijn in dierondersteunde interventies -
subgroep Paard, in samenwerking met het werkveld en met dank aan diverse
wetenschappers voor hun input.*

De volledige onderbouwing en bronvermelding van onderstaand welzijnsprotocol is
beschreven in het document “Onderbouwing Welzijnsprotocol Paard in Zorg en
Hulpverlening”.

Versie 1.0, oktober 2022

Begrippenlijst

Begrip	Omschrijving
Paard	<p>Een paard of pony die ingezet wordt in interventies (AAI) in de zorg en hulpverlening.</p> <p>AAI staat voor Animal Assisted Interventions, ook wel dierondersteunde interventies genoemd. Een kortdurende interventie met ondersteuning van dieren is een doelgerichte en gestructureerde interventie, waarbij dieren bewust worden ingezet als ondersteuning op het gebied van gezondheid, onderwijs en persoonlijke dienstverlening (bijv. sociaal werk), met als doel een positief (therapeutisch) effect op mensen te bewerkstelligen. Dierondersteunde interventies worden uitgevoerd door mens-dier teams die formele dienstverlening bieden aan mensen. Het gaat hierbij om interventiedieren die kort ingezet worden, niet om assistentie- of hulphonden die langdurig verblijven bij een cliënt.</p>
Interventie	Een activiteit waarbij het paard ingezet wordt in de zorg of hulpverlening (Equine Assisted Interventions, EAI). Hiermee worden in dit protocol activiteiten met-, bij-, op- of met een aangespannen paard bedoeld, tenzij uitdrukkelijk vermeld dat het slechts één van deze vormen betreft.
Professional	De persoon (m/v) die de interventie begeleidt.
Cliënt	De persoon (m/v) die aan de interventie deelneemt (ook wel klant, deelnemer of coachee genoemd).

Interventies

Begrip	Omschrijving
Interventie <u>bij</u> het paard	Bij deze vorm van activiteiten is het paard geheel vrij om te bewegen. Het paard staat zonder halster los in een afgebakende ruimte zoals een rijbak of longeerkraal. Er is geen sprake van fysieke belasting. Het paard is vrij om te reageren zoals hij wil. De interventie kan ook plaatsvinden in de kudde, bijvoorbeeld in een weiland. Deze vorm van interventie wordt veel toegepast in paardencoaching (EAC) en equithérapie (EAT).

<p>Interventie <u>met</u> het paard</p>	<p>Bij deze vorm van activiteiten krijgt de cliënt bepaalde opdrachten om met het paard uit te voeren. Veelal wordt het paard aan de hand geleid met een halster en touw. De opdrachten kunnen echter ook los uitgevoerd worden. Denk bijvoorbeeld aan het lopen van een slalom door de bak of een wandeling door het bos. Ook de dagelijkse verzorging van het paard kan onderdeel uitmaken van de interventie, zoals borstelen, uitmesten of het paard naar de wei brengen. Deze vorm van interventie wordt veel toegepast in paardencoaching (EAC) en equithérapie (EAT).</p>
<p>Interventies <u>op</u> het paard</p>	<p>Bij deze vorm van activiteiten zit de cliënt op het paard. Het paard kan hierbij aan de hand begeleid worden door de professional of de ruiter kan los rijden. Het paard kan in alle gangen gereden worden. Over het algemeen vinden deze activiteiten plaats in een rijbak. Deze vorm van interventies vraagt naast een mentale inspanning ook een fysieke inspanning van het paard. Onder deze vorm van interventie valt o.a. het therapeutisch paardrijden aangepast paardrijden en het wordt ingezet in EAC, in EAT en in paardondersteunde educatie (EAE).</p>
<p>Interventies met <u>aangespannen</u> paard</p>	<p>Bij deze vorm van activiteiten is het paard aangespannen. Dit kan bijvoorbeeld zijn in een enkel- of meerspan, waarbij professional en cliënt in de wagen zitten. Deze activiteiten vragen minder mentale inspanning, maar wel een grotere fysieke inspanning van het paard. Onder deze vorm van interventie valt o.a. het aangespannen rijden voor een wagen, koets of huifkar en het huifbedrijven. Dit wordt voornamelijk ingezet in EAC en therapeutisch paardrijden.</p>

Randvoorwaarden	
	<p>Voor elke interventie gelden de volgende randvoorwaarden:</p> <p>Elk paard dient gehouden te worden in een omgeving waarin aan de randvoorwaarden van Gids voor Goede Praktijken ¹ (van Sectorraad Paarden) wordt voldaan.</p> <p>Er wordt naar gestreefd dat elke professional minimaal voldoet aan de omschrijving van level 2 niveau van het AAI Kwaliteitsregister²(AKR).</p> <p>Aanbeveling</p> <p><i>Paarden zijn sociale kuddedieren; het is daarom belangrijk dat ze sociaal gehuisvest worden en/of tenminste dagelijks in groepsverband de wei of paddock op gaan.</i></p>
Interventie	
	<p>Hoe een paard wordt ingezet in een interventie heeft invloed op het welzijn van het dier. Het is belangrijk dat het paard niet geïnstrumentaliseerd, geëxploiteerd of overwerkt wordt. Het is belangrijk dat het dier in bescherming wordt genomen om zo het welzijn te kunnen waarborgen.</p>
Omgeving	<p>De werkomgeving dient rustig en veilig te zijn. Als de werkomgeving te luid (hiermee worden voornamelijk onverwachte of onbekende geluiden bedoeld) of te druk is kan dit leiden tot over-stimulatie en stress bij het paard.</p> <p>Een paard dient bekend te zijn met de omgeving waarin de activiteiten plaats vinden. Indien het paard naar een andere omgeving verplaatst wordt voor de activiteiten dient hij de mogelijkheid te krijgen om te wennen aan deze omgeving, voor tenminste 10 minuten.</p> <p>Bij voorkeur heeft het paard vanuit de werkomgeving zicht op andere paarden.</p> <p>Aanbeveling</p>

	<p><i>Hierbij kan gedacht worden om de interventie op een plaats te houden waar geen andere activiteiten plaats vinden en waar het paard bekend is. Zoals een paddock of rijbaan met zicht op de andere paarden.</i></p>
<p>Duur & intensiteit</p>	<p>Bij het vaststellen van de duur en/of intensiteit van de interventie dient er rekening gehouden te worden met de vorm, frequentie en totale tijd van de interventie, dit dient in evenwicht te zijn. Daarnaast dient er rekening gehouden te worden met leeftijd, gestel en het karakter van het paard.</p> <p>De volgende richtlijnen dienen minimaal in acht genomen te worden (indien voldaan wordt aan de overige richtlijnen in dit protocol):</p> <p>Een paard mag maximaal 3 keer per dag ingezet worden, gedurende maximaal 5 dagen per week.</p> <p>Een paard mag per dag in totaal maximaal 3 uur ingezet worden (inclusief eventueel transport en gewenning).</p>
<p>Pauzeren & stoppen</p>	<p>Bij het opstellen van de interventie dient er rekening gehouden te worden met het inlassen van pauzes voor het paard. Deze dienen tenminste na ieder uur ingelast te worden. Na ieder uur dient een paard tenminste 10 minuten pauze te krijgen, waarbij hij de beschikking heeft over vers drinkwater. Na in totaal twee uur achtereenvolgens ingezet te zijn (inclusief de 10 minuten pauzes daartussen) dient het paard een pauze te hebben van tenminste 1 uur. In deze pauze dient hij vrij zijn eigen gang te kunnen gaan, bij voorkeur met andere paarden. Hij dient ook toegang te hebben tot voer en water. Als er van cliënt gewisseld wordt, dient het paard tijdens de wissel een pauze te krijgen van tenminste 10 minuten waarin er niks van hem gevraagd wordt (ook als de interventie korter dan 1 uur geduurd heeft).</p> <p>Wanneer het paard 2 of meer van de volgende signalen van stress of vermoeidheid (zie Bijlage Onderbouwing Welzijnsprotocol) vertoont, gedurende 10 minuten of langer, dient er een pauze ingelast te worden van ten minste 10 minuten. In de pauze wordt de interventie compleet onderbroken en het paard met rust gelaten. Wanneer één</p>

	<p>pauze tijdens de interventie niet voldoende is om tekenen van ongemak bij het paard te verlichten, dient de interventie te worden beëindigd.</p>
Keuzevrijheid	<p>Voor paarden is het goed om te zorgen dat ze zelf controle kunnen uitoefenen op hun fysieke en sociale omgeving, dit kan door middel van keuzevrijheid.</p> <p>Wanneer een interventie wordt uitgevoerd, dient het paard zich gewillig te laten pakken uit zijn leefomgeving.</p> <p>Bij het paard: Tijdens een interventie met het paard dient er voldoende ruimte te zijn voor het paard om zich terug te kunnen trekken uit een situatie. De paddock/ring waarin de interventie plaatsvindt moet hiervoor groot genoeg te zijn.</p> <p>Met het paard: Als er een interventie wordt uitgevoerd waarbij het paard aan een halster gehouden wordt, dient tussen de oefeningen door het touw los gemaakt te worden. Zo heeft het paard alsnog de mogelijkheid om zich terug te trekken.</p> <p>Op het paard en met aangespannen paard: Tijdens een interventie op het paard dienen de signalen van het paard (zie figuur 1) extra goed geobserveerd te worden door de professional, omdat het paard zich in deze situatie niet kan terugtrekken.</p>
Veiligheidsbewustzijn	<p>De professional is zich bewust van de mogelijke risico's binnen de interventies en heeft op voorhand praktische beheersmaatregelen opgesteld.</p> <p>De professional dient de cliënt bewust te maken van de aard en duur van de interventie, de grenzen van vertrouwelijkheid, veiligheidsoverwegingen met de daarbij behorende risico's en de visie van de professional.</p> <p>De professional dient tijdens de interventie altijd aanwezig te zijn om zo de veiligheid van mens en dier te kunnen waarborgen. Dit houdt ook in dat gebruik van mobiel of bezig zijn met andere activiteiten moet worden vermeden.</p> <p>Harnachement en andere materialen die eventueel gebruikt worden tijdens de interventie moet goed passen en veilig zijn (zadels/hoofdstellen/halsters/enz.). Daarnaast dient het harnachement elk kwartaal gecontroleerd te worden. Er wordt</p>

	<p>gecheckt of het harnachement nog op de juiste manier past en of alles nog heel is.</p> <p>Interventies op het paard en met aangespannen paard: Bij deze interventies dienen de eisen en richtlijnen van het 'Handboek Veilig Paardrijden' ³ in acht genomen te worden.</p> <p>Aanbeveling</p> <p><i>Het is aan te raden om een ongevallenplan op te stellen en veiligheidsmaatregelen binnen de interventie te nemen (dichte schoenen, cap, geen scherpe voorwerpen in de buurt, etc.). Het Handboek Veilig Paardrijden biedt hiervoor richtlijnen, ook bij interventies bij en met het paard.</i></p>
Paard	
	<p>Een paard mag alleen geselecteerd worden als hij bij de functieomschrijving past. De omschrijving van het werk en de (professionele en/of therapeutische) doelen dienen van tevoren specifiek omschreven en vastgesteld te worden. Een dier hoort niet gekozen te worden omdat hij simpelweg beschikbaar is.</p>
Gezondheid	<p>Bij een interventie mogen alleen paarden ingezet worden die in goede gezondheid verkeren, zowel fysiek als mentaal, en die plezier beleven aan de interventie. Het paard beleeft <i>geen</i> plezier als hij tekenen van stress, angst, agressie, verlegenheid of vermijding vertoont.</p> <p>Een paard wat ingezet wordt bij een interventie moet mentaal stabiel zijn. Het mag geen chronische stress vertonen, mentaal afgesloten zijn (niet reagerend, ongemotiveerd & apathie) en tot slot geen stereotypieën of automutilatie vertonen.</p> <p>De paarden die ingezet worden dienen gevaccineerd en medisch gezond te zijn. Ze mogen geen ziektes of ongemakken hebben die ervoor zorgen dat ze zich oncomfortabel voelen of pijn ervaren. Dit geldt zowel voor het selectieproces, als tijdens de interventies. Een dierenarts besluit of en wanneer het paard weer geschikt is om in te zetten.</p>

	<p>Aanbeveling</p> <p><i>Vertoning van apathie, verandering in houding, kreupelheid en/of weigeren om te eten zijn voorbeelden van kenmerken die vertoond kunnen worden bij verminderde gezondheid. Er wordt aanbevolen om bij twijfel altijd een dierenarts te raadplegen.</i></p>
<p>Geschiktheid</p>	<p>Een geschikt paard hoort een zichtbaar verlangen te hebben om sociale interactie te vertonen met mensen. Dit is zichtbaar doordat het paard contact en nabijheid zoekt.</p> <p>Een geschikt paard heeft de volgende karaktereigenschappen: Sociaal naar mensen, niet agressief, niet angstig, ontspannen, energiek, gevoelig, groot aanpassingsvermogen, zelfredzaam, neiging tot hechtingsgedrag.</p> <p>Een paard dient getest te worden op gezondheid, temperament en gedrag om te kijken of hij geschikt is voor het werk. De gezondheid dient getest te worden door een dierenarts.</p>
<p>Geslacht</p>	<p>Hengsten zijn door hun temperament en onberekenbare gedrag, vooral rondom (hengstige) merries minder geschikt voor een interventie</p> <p>Als een merrie drachtig is mag ze tot 6 maanden in de dracht nog licht belast worden. Na de zes maanden dracht tot nadat het veulen gespeend is mag de merrie niet ingezet worden.</p>
<p>Leeftijd</p>	<p>Een paard dient fysiek en mentaal in balans te zijn (of dit bereikt te hebben) voordat het ingezet mag gaan worden in een interventie. Hierom dient een paard minimaal 5 jaar oud te zijn voor hij voor het eerst ingezet wordt. Dit onder de voorwaarden dat hij de juiste training heeft gehad (zie training). Indien het paard met 5 jaar op deze punten nog niet geschikt wordt bevonden, dient er gewacht te worden met de inzet tot hij het wel aankan.</p> <p>Vanaf het moment dat het paard klaar is om ingezet te worden dient het paard geleidelijk te wennen aan de werkzaamheden. Een jong paard mag niet met dezelfde hoeveelheid werk belast worden als een ouder paard.</p>

	<p>Vanaf 20 jaar dient het paard 4 keer per jaar gecontroleerd te worden om te kijken of het nog geschikt is om in te zetten.</p> <p>Er is geen maximum leeftijd aan de inzetbaarheid van het paard, op voorwaarde dat aan de overige punten van dit protocol voldaan wordt.</p>
Training	<p>Een paard dient een goede opleiding te krijgen, zodat hij om kan gaan met de werkzaamheden die hij uit moet voeren en hier bekend mee is.</p> <p>Een paard dient gesocialiseerd te zijn met mensen, andere paarden en andere diersoorten die hij tegenkomt in zijn leefomgeving.</p> <p>Een paard dient gedesensitiseerd te zijn voor aanraking, tuig en materialen die gebruikt worden tijdens de interventie.</p> <p>Een paard dient de benodigde vaardigheden en (basis)commando's te kennen om het betreffende werk uit te kunnen gaan voeren. Hieronder vallen oa aanraken en aaien, het omdoen-, om hebben- en lopen aan het halster, voeten optillen. Bij elke vorm van interventie zijn andere vaardigheden nodig.</p> <p>Alle training dient veilig, leuk en positief te zijn en bij de training dient het welzijn van het paard voorop te staan.</p>
Cliënt	
	<p>Er dient een intake te worden gehouden met de cliënt voor hij mee kan doen in de paardondersteunde interventie. Deze intake zal uitwijzen of deze interventie geschikt is voor de cliënt.</p> <p>Cliënten die een geschiedenis hebben met dierenmishandeling, mogen niet deelnemen aan de interventie.</p> <p>Cliënten die een gevaar zijn voor zichzelf of de ander mogen niet deelnemen aan de interventie.</p> <p>Cliënten met medische verklaring van de dokter dat deelname <i>niet</i> mogelijk is, mogen niet deelnemen aan de interventie</p> <p>Cliënten met ernstige allergieën die niet met medicatie onder controle kan worden gehouden, mogen niet deelnemen aan de interventie.</p> <p>Cliënten die onder invloed zijn van drugs of alcohol mogen niet deelnemen.</p>

Cliënten die gebruik maken van medicatie die het reactievermogen ernstig beïnvloed, dienen dit in de intake aan te geven, zodat de vorm van de interventie daarop aangepast kan worden.

Verwijzingen

Hieronder staan de documenten die in de richtlijnen worden benoemd. De volledige onderbouwing en bronvermelding van onderstaand welzijnsprotocol is beschreven in het document "Onderbouwing Welzijnsprotocol Paard in Zorg en Hulpverlening".

¹ Gids voor Goede Praktijken van Sectorraad Paarden (2019):

<https://mk0sectorraadpap5e4h.kinstacdn.com/wp-content/uploads/2020/05/Gids-voor-Goede-Praktijken-versie-2.0-15-mei-2019-definitief-1.pdf>

² Basisdocument AAI kwaliteitsregister Nederland: Levels, opleidingseisen en instapvereisten individuen voor AAI met paardachtigen (EAI) (2020):

<https://aairegister.nl/wp-content/uploads/2020/11/Basisdocument-level-en-opleidingen-paard-202010.pdf>

³ Handboek Veilig Paardrijden van Stichting Veilige Paardensport (2021):

<https://www.veiligpaardrijden.nl/wp-content/uploads/2020/12/Handboek-SVP-januari-2021.pdf>

Onderbouwing welzijnsprotocol paardondersteunde interventies

Een onderbouwing van de richtlijnen die opgesteld zijn voor een verantwoorde inzet van paarden in de zorg en hulpverlening.

Voorwoord

Beste lezer,

In dit document worden de richtlijnen uit het welzijnsprotocol onderbouwd met literatuur. De opgestelde richtlijnen hebben als doel de bewaking van het welzijn van de paarden die ingezet worden binnen de zorg en hulpverlening. Dit kan helpen bij het professionaliseren van de sector, met daarbij als prioriteit het dierenwelzijn bevorderen. Het protocol is geschreven voor iedereen die geïnteresseerd is in dit onderwerp, maar toch wel speciaal geschreven voor iedereen die paarden inzet in een interventie.

Als basis van dit document is de bachelorscriptie van Kim van Dorst en Edith Meijer gebruikt. Zij hebben onderzoek gedaan naar welke richtlijnen er opgesteld dienen te worden voor een verantwoorde inzet van een therapiepaard om het welzijn te kunnen waarborgen. Hiervoor is uitgebreid literatuuronderzoek gedaan, wat wordt gebruikt als onderbouwing van de richtlijnen. In samenwerking met de werkgroep is hier een welzijnsprotocol uit opgesteld wat niet alleen werkbaar is voor coach- en therapiepaarden, maar waar op het paard en aangespannen rijden aan toegevoegd is.

De Werkgroep Paard en Ezel is onderdeel van de Werkgroep Dierenwelzijn in dierondersteunde interventies en opgericht in opdracht van het ministerie van LNV. Zij houden zich bezig met het definiëren vormgeven van het welzijn van dieren in de praktijk en professionalisering van de beroepsgroep. Het welzijnsprotocol bestaat uit richtlijnen die opgesteld zijn in het belang van het paard. Deze zijn wetenschappelijk onderbouwd.

De richtlijnen zijn getoetst aan zowel experts als professionals in het werkveld. We willen ze daarbij bedanken voor de feedback en ondersteuning. Het welzijnsprotocol blijft eigendom van de werkgroep en zal jaarlijks gecontroleerd worden, waarbij indien noodzakelijk updates doorgevoerd worden.

Wij wensen u veel leesplezier!

Kim van Dorst, Student Hogeschool van Hall Larenstein

Edith Meijer, Student Hogeschool van Hall Larenstein

Paul Tonino, Caprilli Coaching en opleiding

Wendela den Tonkelaar, Centrum voor Paardencoaching

Bineke de Vries, Federatie Paardrijden Gehandicapten (FPG)

Fenna Westerduin, Instituut voor Antrozoologie

Angelique Driesen, Epona Coaching

Annemieke Liefstingh, Student Aeres Hogeschool

Samenvatting

De afgelopen 10 jaar stijgt de populariteit van interventies met behulp van dieren explosief. Zo ook paardondersteunde interventies, waar het paard wordt ingezet om het gewenste proces te ondersteunen of te activeren. Verschillende onderzoeken tonen positieve effecten van deze interventies, maar er wordt echter al snel over het dierenwelzijn heen gekeken. Door onvoldoende onderzoek is het niet precies duidelijk hoe het is gesteld met het welzijn van de paarden binnen de sector zorg en hulpverlening. Het werkveld begint wel steeds meer te erkennen dat AAI een unieke reeks aan stressvolle situaties met zich meebrengt, die kunnen leiden tot overbelasting van het paard en het vertonen van afwijkend gedrag. In Nederland bestaan er nog geen wettelijke richtlijnen voor paardondersteunde interventies. Iedereen kan zonder enige vorm van scholing, kennis en of vaardigheden paardondersteunde interventies aanbieden. Toch blijkt er in de sector behoefte te zijn naar duidelijke kwaliteitstandaarden. Het doel van dit onderzoek is dan ook om richtlijnen op te stellen die gebruikt kunnen worden om het paard op een verantwoorde manier in te zetten tijdens de interventie en hiermee het welzijn van de paarden te waarborgen.

Voor het opstellen van richtlijnen waarbij paarden op een verantwoorde wijze worden ingezet en dit gewaarborgd kan worden zijn er vier hoofdthema's onderzocht: interventie, paard, professional en cliënt. Binnen deze thema's zijn de verschillende vereisten voor het waarborgen van het paardenwelzijn binnen de interventie onderzocht in de literatuur. De uiteindelijke richtlijnen zijn samengevat in een welzijnsprotocol (zie document "Welzijnsprotocol voor paarden in de zorg en hulpverlening").

Inhoudsopgave

1	Inleiding	6
2	Begripsbepalingen	9
3	Resultaten	12
3.1	Literatuuronderzoek.....	12
3.2	Randvoorwaarden	12
3.3	Interventie.....	15
3.4	Paard	23
3.5	Cliënt	39
4	Bronnenlijst	41

1 Inleiding

Al sinds dieren gedomesticeerd werden bestaat er een relatie tussen mens en dier (Turner, 2007). De kracht hiervan wordt beschreven in oude literatuur, moderne fictie en onderzoeksrapporten. Al deze bronnen geven aan dat er iets bijzonders is aan deze band (Chandler, 2001; Flom, 2005; Serpell, 1996). Door toenemende interesse in deze band, werd er steeds meer onderzoek gedaan. Hieruit werd geconcludeerd dat dieren een positief effect hebben op het welzijn van mensen. (Fine & Beck, 2019)

Boris Levinson en Elizabeth & Samuel Corson waren de eerste pioniers die toevallig de therapeutische kracht van de band tussen mens en dier ontdekten. Levinson ontdekte tijdens zijn therapiesessie dat een kind wat nauwelijks praatte, tegen zijn hond begon te spreken. Deze ervaring gaf Levinson inzichten over de mogelijke voordelen van het gebruik van een hond, om zo de communicatie tussen therapeut en patiënt te vergemakkelijken (Levinson, 1969). Het onderzoek van Elizabeth & Samuel Corson (1975) liet zien dat de interactie tussen een persoon en therapiedier kan dienen als sociale katalysator. Deze ontdekkingen hebben ervoor gezorgd dat zorgverleners de waarde van de inzet van dieren inzagen. (Fine, Tedeschi, Morris, & Elvove, 2019)

In het begin was de diversiteit in dieren erg klein. In veel gevallen werd het dier alleen als sociale katalysator gebruikt. Tegenwoordig worden er allerlei soorten dieren ingezet in de zorg, in verschillende settings en met verschillende doelen. (Fine et al., 2019) De IAHAIO (International Association of Human-Animal Interaction Organisations) hanteert de volgende overkoepelende term voor het inzetten van dieren in de zorg: AAI (Animal Assisted Interventions). Hieronder vallen de volgende deelgebieden; Animal-Assisted Therapy (AAT), Animal Assisted Coaching (AAC), Animal Assisted Education (AAE) en Animal Assisted Activities (AAA). Bij AAT en AAE wordt een dier geïntegreerd in het behandelingsproces en moet de behandeling aan speciale voorwaarden voldoen. Volgens regels welke zijn opgesteld door de IAHAIO mag de behandeling alleen worden uitgevoerd door een professional met verstand van inzet van dieren binnen zijn beroep. De activiteiten zijn gericht op de behandeldoelen van de cliënt. AAA bestaat uit activiteiten waarbij de dieren de kwaliteit van leven van de cliënt beïnvloeden op een motiverende, didactische, recreatieve of therapeutische manier. (IAHAIO, 2014; Rutgers, 2017) De afgelopen 10 jaar is de sector explosief aan het ontwikkelen en groeit de populariteit van interventies met behulp van dieren (Geerling, 2011; Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019). Hoeveel de sector gegroeid is, is niet duidelijk. Er is namelijk geen sprake van centrale registratie binnen de branche. (Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019)

Bekende manieren om een dier in te zetten binnen een zorgsituatie zijn therapie met dolfijnen, hippotherapie (fysiotherapie op het paard) en assistentie- of hulphonden (D'hanens, 2008). Deze dieren hebben fysieke aantrekkingskracht en reageren sterk

op non-verbale communicatie (spiegelen). Bij de inzet kunnen ze worden gebruikt om het gewenste proces te ondersteunen of te activeren. Dit kan in de vorm van therapie, coaching of training worden vormgegeven. (Ophorst et al., 2014) Deze interventies worden op verschillende wijzen, met verschillende doelgroepen en vanuit verschillende achtergronden uitgevoerd.

Wanneer paarden ingezet worden bij een zorgsituatie wordt er gesproken van paardondersteunde interventies. De paardondersteunde interventies vinden plaats binnen de (geestelijke) gezondheidszorg, gehandicaptenzorg, revalidatie, overheidsinstellingen, maneges en zelfstandig gevestigde praktijken. (Hofman, 2013) Er zijn diverse omschrijvingen die betrekking hebben op paardondersteunde interventies (Thiel et al., 2012). Een veelvoorkomende term is Equine Assisted Therapy (EAT). Hieronder wordt verstaan dat het paard als ondersteuner wordt gebruikt in een therapeutisch en pedagogisch werkveld (Hofman, 2013; Rutgers, 2017). In Nederland wordt dit Equitherapie genoemd (Hofman, 2013).

Verschillende onderzoeken tonen het positieve effect van paardondersteunde interventies, zoals vermindering van angst, depressie en reacties op trauma, verhoging van (zelf)vertrouwen, sociale vaardigheden, zelfacceptatie, assertiviteit, het herkennen van en aangeven van grenzen en op communicatie (Bass, Duchowny, & Llabre, 2009; Cumella, 2003; Earles, Vernon, & Yetz, 2015; Frederick, Hatz, & Lanning, 2015; Trotter, Chandler, Goodwin-Bond, & Casey, 2008). Er wordt echter al snel over het dierenwelzijn heen gekeken, omdat de focus voornamelijk ligt bij de menskant van de interactie. De impact op het dier is slecht gedocumenteerd (MacNamara, Moga, & Parchel 2019; Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019). Wel staat het paardenwelzijn volop in de belangstelling. Zo zet Sectorraad Paarden zich in voor het bewerkstellingen van een goede uitgangspositie voor verdere ontwikkeling van de paardensector in Nederland (Sectorraad Paarden, 2020). Hiervoor hebben zij de Gids voor Goede Praktijken (Sectorraad Paarden, 2019) opgesteld en is vanuit de welzijnsmonitor paardenhouderij (Wageningen UR Livestock Research, 2012) het Keurmerk Paard en Welzijn ontwikkeld. Dit keurmerk wordt nu uitgegeven door de Stichting Welzijn Paard en kan aangevraagd worden voor zowel grote als kleine paardenhouderijen. Hierin worden de minimale eisen beschreven waaraan voldaan moet worden om het welzijn te waarborgen. Dit wordt gedaan aan de hand van de Welfare Quality Systematiek, waarbij er volgens 4 uitgangspunten getoetst wordt: goede voeding, huisvesting, gezondheid en gepast gedrag. (KPW, 2018; Sloet-van Oldruitenborgh-Oosterbaan, 2019). De Welfare Quality systematiek was oorspronkelijk ontwikkeld voor landbouwhuisdieren en zijn daarom voor gericht op management en huisvesting; omgang met dieren buiten de huisvesting komt daarbij niet of nauwelijks aan de orde.

Hoe het gesteld is met het welzijn van de paarden binnen de therapie- en coachpaardensector is nog niet veel over bekend, er is nog onvoldoende gestandaardiseerd onderzoek naar gedaan (Fine, 2019; Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019). AAI brengt een unieke reeks aan stressvolle

situaties met zich mee voor de dieren, die het werkveld sinds kort begint te erkennen (Fine, Beck & Ng, 2019). Er bestaat bijvoorbeeld een verhoogd risico op mentale stress bij het paard tijdens de inzet (Avera, 2018; Freund, Brown, & Buff, 2011). Deze stress kan ontstaan door inconsistente reacties en signalen van cliënten (Mendonça et al., 2019), tegenstrijdige aanwijzingen van de behandelaar of het negeren/simpelweg niet zien van signalen die het paard afgeeft (De Bruijn, 2018). Naast stress wordt ook ander afwijkend gedrag bij de paarden waargenomen (Hollenhorst & Wagenknecht, 2015) zoals frustratie en apathie. Het ervaren van chronische stress kan uiteindelijk leiden tot overbelasting en het vertonen van afwijkend gedrag. Een paard wat overbelast is, kan ongeschikt zijn om mee te werken. Het paard zal anders of niet reageren, wat een nadelig effect heeft op de kwaliteit van de therapie en de veiligheid van paard en client in gevaar brengt. (Hallberg, 2017) Het begrijpen en kunnen interpreteren van het gedrag van therapiepaarden is net zo belangrijk als het doel van de interventies om zo het paardenwelzijn en de veiligheid van de cliënt te waarborgen (Arrozola & Merkies, 2020). De professional dient een omgeving te creëren waarin het paard zich prettig voelt (De Santis et al., 2017).

Zowel vanuit vragenlijsten als diepte-interviews blijkt dat professionals de paarden zien als onmisbaar en daarom zeker de intentie hebben op een goede wijze het welzijn van de paarden te waarborgen (Geerling, 2011). In de branche is er een verlangen naar professionalisering (Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019). “Er was een grote behoefte bij professionals aan duidelijke kwaliteitsstandaarden voor dier-ondersteunde interventies” (Enders-Slegers, 2019). Het probleem zit vaak niet in de onwil om het welzijn van de paarden te waarborgen, maar het gebrek aan duidelijke en eenduidige kennis op het gebied van welzijn van de paarden. Uit onderzoek van Geerling (2011) blijkt er een enorme diversiteit in aanbod, doelgroep, opleiding en werkwijze te zijn onder de bedrijven welke paardondersteunde interventies aanbieden. Iedereen kan zonder enige vorm van scholing, kennis of vaardigheden paardondersteunde interventies aanbieden. Daarnaast zijn er in Nederland geen wettelijke richtlijnen vastgesteld voor de paardondersteunde interventies, waardoor er geen specifieke regels zijn waar deze aan moeten voldoen. (Geerling, 2011; Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019) Dit zorgt ervoor dat ieder volgens zijn eigen visie en overtuiging werkt (Geerling, 2011).

Het doel van dit onderzoek is het opstellen van richtlijnen welke gebruikt kunnen worden voor de verantwoorde inzet van paarden binnen een interventie, waarbij het welzijn gewaarborgd is.

2 Begripsbepalingen

In deze paragraaf worden begrippen die veelvuldig voorkomen in dit verslag gedefinieerd. Deze zijn opgenomen in **Fout! Onbekende schakeloptie-instructie.** . De begrippenlijst heeft zowel een verklarende als een beschrijvende functie.

Tabel 1: Begrippenlijst

Begrip	Omschrijving
AAI	AAI staat voor Animal Assisted Intervention. AAI's zijn manieren die een integratieve benadering geven om de behandeling van verschillende gezondheidsproblemen te verbeteren. Dieren worden hierbij ingezet en spelen een rol in het proces van de behandeling. AAI wordt gebruikt als paraplu-terme voor alle type interventies, waaronder vallen: AAT, AAA (Animal Assisted Activities), AAC, AAP, etc. (Morrison, 2007)
AAT / EAT	AAT staat voor Animal Assisted Therapies. Een dier wordt hierbij ingezet bij een behandeling van een persoon, waarbij het dier een ondersteunende rol aanneemt. De behandeling dient altijd te worden uitgevoerd door een therapeut die BIG-geregistreerd is. (Instituut voor Antrozoölogie, 2019) De doelen die bij AAT centraal staan zijn: verbetering van het fysiek, sociaal, emotioneel en/of cognitief functioneren van de mens (Morrison, 2007) EAT (Equine Assisted Therapy) is als bij AAT specifiek paarden ingezet worden. (Ophorst et al., 2014).
AAC / EAC	AAC staat voor Animal Assisted Coaching en is een vorm van coaching, dus geen therapie. Er wordt gewerkt volgens een gestructureerd proces waarbij doelen gesteld worden. Een cliënt wordt aangezet tot effectief gedrag op een interactieve manier. Onder effectief gedrag wordt verstaan: verhogen van het zelfvertrouwen, persoonlijke groei, bewustwording en eigen mogelijkheden gaan onderzoeken, ontwikkelen en leren toepassen. Bij deze interventie wordt een dier ingezet om te ondersteunen bij het proces. AAC kan in groepen of individueel gegeven worden. (Instituut voor Antrozoölogie, 2019). EAC (Equine Assisted Coaching) is als bij AAC specifiek paarden ingezet worden (Liefoghe, 2020).
Paardondersteunde interventies	We spreken van paardondersteunde interventies, wanneer paarden in de zorg en hulpverlening worden ingezet. Het doel van paardondersteunde interventies is dat door middel van interactie met het paard het gewenste proces

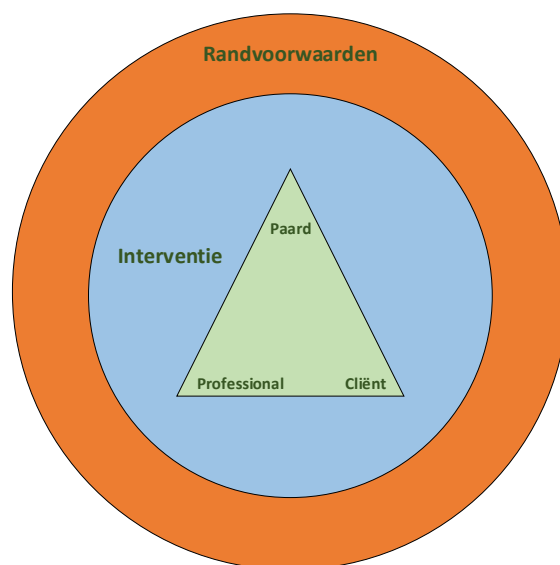
	<p>geactiveerd of ondersteund kan worden. Dit kan door middel van training, coaching of therapie worden behaald (Ophorst et al., 2014) Indien er in het onderzoek gebruik gemaakt wordt van de termen 'interventie' of 'sessie', wordt hiermee paardondersteunde interventie bedoeld.</p> <p>Binnen de paardondersteunde interventies kan er onderscheid worden gemaakt tussen twee soorten interacties.</p> <p>In de <u>natuurlijk/vrije sessie</u>, wordt er gebruik gemaakt van de aanwezigheid van het dier. Hierbij voeren de dieren geen taken uit, maar gaan ze op een spontane manier om met cliënten.</p> <p>Bij <u>geconditioneerde sessies</u> voeren dieren oefeningen uit met de cliënt en tonen soms op bevel van de trainer specifieke gedragingen. (D'Hanes, 2008)</p>
Professional	<p>Persoon die dierondersteunde interventies uitvoert. Deze dient een erkende beroepsopleiding te hebben afgerond, met een specialisatie in AAI, en in een passend beroep werkzaam te zijn (Wohlfarth & Olbrich, 2014). Onder het begrip 'professional' vallen zowel coaches als therapeuten die de paardondersteunde interventies uitvoeren.</p>
(Dieren)welzijn	<p>Dierenwelzijn gaat over de kwaliteit van leven zoals dat door het dier wordt ervaren. Het niveau van welzijn hangt af van in hoeverre het dier zich aan kan passen aan uitdagingen die zich in de omgeving voordoen en daarnaast ook met hoeveel vrijheid het dier heeft om gedrag te vertonen wat voor zijn soort kenmerkend is, zodat hij een staat kan bereiken die hij ervaart als positief. (Ohl & Hellebrekers, 2009; Raad voor Dierenaangelegenheden, 2015) Als het aanpassingsvermogen wordt overschreden wordt het welzijn aangetast (Ohl & Hellebrekers, 2009).</p>
Belasting (fysiek, mentaal)	<p>Bij fysieke belasting gaat het over belasting van het bewegingsapparaat (spieren, botten, gewrichten, pezen en banden). Dit type belasting komt altijd voor maar hoeft niet risicovol of schadelijk te zijn. (Douwes et al., 2020)</p> <p>Bij mentale belasting gaat het over belasting van het brein van het paard (Rochais, Henry, Fureix, & Hausberger, 2015).</p>
Overbelasting	<p>De overbelasting is hierbij niet gericht op het fysieke aspect, maar juist op het mentale aspect. Het gaat hier over een grotere belasting in het brein dan het normale prestatievermogen toelaat. Bij overbelasting is er sprake van</p>

	<p>inactiviteit van het dier en het niet reageren op externe prikkels (Rochais et al., 2015). Vormen die meegenomen worden zijn chronische stress, depressie en het terugtrekken (withdrawal).</p> <p>Bij fysieke overbelasting kunnen er klachten ontstaan aan het bewegingsapparaat (Douwes et al., 2020).</p>
Stress	<p>De biologische reactie die wordt opgewekt wanneer een individu een bedreiging voor zijn homeostase waarneemt. Er zijn twee soorten stress:</p> <p>Eustress: Positieve stress, vaak kortdurende. Dit kan opwinding of enthousiasme zijn die een prettige alertheid veroorzaakt.</p> <p>Acute stress: Een enkel moment van stress waarvan snel hersteld wordt. Binnen een bepaalde periode kunnen meerdere momenten van acute stress optreden. De tijd die het duurt om te herstellen hangt af van de ernst van de schrik, pijn of spanning en hoe snel het paard zelf herstelt.</p> <p>Disstress: Verlengde (chronische) stress. Treedt op in een situatie waarbij een individu langdurige stress ervaart waarvan het niet kan herstellen.</p> <p>(Draaisma, 2018; Moberg & Mench, 2000)</p> <p>In dit onderzoek zal het gaan over acute stress en chronische stress omdat dit een schadelijk effect kan hebben op het welzijn van het dier (Moberg & Mench, 2000).</p>
Richtlijnen	<p>Een richtlijn beschrijft een aanbeveling voor in de dagelijkse praktijk, die gebaseerd is op wetenschappelijk onderzoek. Richtlijnen hebben een juridische betekenis doordat ze normatieve uitspraken bevatten en deel uitmaken van de professionele standaard. Het is een vertaling van onderzoek naar het handelen in de praktijk, wat er voor zorgt dat er een kwaliteitsstandaard ontstaat. (NVvP, z.d.)</p>
Karakter	<p>Karakter wordt door Visser (2012) omschreven als individu specifieke reactie op veranderingen en uitdagingen in de omgeving.</p>

3 Resultaten

3.1 Literatuuronderzoek

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de literatuurstudie beschreven. Het hoofdstuk is opgedeeld in 5 hoofdonderwerpen. Deze onderwerpen leggen de basis voor een interventie (zie Figuur 1). Allereerst zal worden ingegaan op de randvoorwaarden, daarna de interventie zelf en tot slot de driehoeksverhouding binnen de interventie (Paard, Professional, Cliënt). Voor een succesvolle interventie is het belangrijk dat een uitgebalanceerde, stabiele en positieve relatie ontstaat tussen de cliënt, het paard en de professional. Het is van belang dat de relatie tussen de drie factoren in evenwicht is en ieder evenveel kan investeren in de relatie (Thiel, 2012) In Figuur 1 wordt weergegeven op welke manier de richtlijnen zijn opgebouwd. Bij iedere deelvraag wordt de onderbouwende literatuur per onderwerp weergegeven. Vervolgens zal een deelconclusie getrokken worden, waarin de richtlijnen die vanuit de aandachtspunten van het literatuuronderzoek zijn voortgekomen weergegeven worden.

Figuur 1: Opbouw Richtlijnen uitgezet in 5 hoofdonderwerpen

3.2 Randvoorwaarden

Alle professionals moeten zich bewust zijn van de welzijnsbehoeften en gezondheidseisen van hun paarden. (Sectorraad Paarden, 2019)

Paardondersteunde interventies kunnen nou eenmaal niet bestaan zonder het paard (Fine, Beck & Ng, 2019; Hallberg, 2008). Paarden hebben ethologische behoeften waaraan moet worden voldaan voor hun fysieke en mentale welzijn. (Hallberg, 2018). Eén van de belangrijkste invloeden op de gezondheid en het welzijn van het paard is de zorg en het management van het paard (Sectorraad Paarden, 2019). De manier waarop paarden buiten de sessie om worden verzorgd, heeft invloed op de geschiktheid voor hun werk. (IAHAIO, 2014; Wohlfarth & Olbrich, 2014)

Het is van groot belang om te realiseren dat paarden van nature sociale dieren zijn (Hartmann, Søndergaard, & Keeling, 2012). Het zijn kuddedieren, waardoor ze in groepsverband horen te leven met soortgenoten (Witvoet & Woudstra, 2013).

Paarden dienen na de interventie voldoende tijd te krijgen om te ontstressen in de kudde (Brandt, 2013). Het houden van een paard alleen in de stal kan leiden tot frustratie en abnormaal gedrag (Dierendonck & Goodwin, 2005), waardoor het werken aan de hand of onder het zadel wordt beïnvloed (McGreevy et al., 2018).

Groepshuisvesting brengt vele voordelen met zich mee en verhoogt het welzijn van het paard. Zo zijn paarden bijvoorbeeld minder agressief en lijken ze meer over verfijnde sociale vaardigheden te beschikken. (Hartmann, Søndergaard, & Keeling, 2012) Tot slot kan de kans op burn-out verkleind worden door het paard regelmatig speeltijd te geven in de kudde (Trotter, 2012).

Paarden hebben evenals mensen behoefte aan vrije tijd, sociale interacties, beweging en goede gezondheidszorg. Daarnaast hebben paarden ook ruimte en afstand nodig van cliënten en de professional. (FesjÁková et al., 2009; Hallberg, 2018) Er dient tijdens deze vrije tijd een comfortabele en veilige plek te zijn waar ze kunnen verblijven (Chandler, 2012). Deze plek moet voldoen aan de verschillende basisvoorwaarden om het welzijn te waarborgen.

In Besluit houders van dieren (2018) wordt als uitgangspunt genomen dat dieren een eigen intrinsieke waarde hebben en dieren wezens zijn met gevoel. In deze wet wordt bepaald dat men verplicht is om nadelige effecten ten gevolge van omgang met het dier te beperken of ongedaan te maken. De basisvoorwaarden voor het houden van dieren die in dierondersteunde interventies worden ingezet, behoren overduidelijk verder te gaan dan de algemene wetgeving (Wohlfarth & Olbrich, 2014).

De Sectorraad paarden heeft de Gids voor Goede Praktijken (GvGP) opgesteld. In deze gids staat wat er nodig is om het welzijn en de gezondheid van paarden te borgen. In de gids heeft Sectorraad paarden 12 richtlijnen (basisregels) opgesteld, welke onder te verdelen zijn in 4 hoofdthema's: voeding, huisvesting & beweging, gezondheid en gedrag. De gids met verdere informatie is te vinden op: www.sectorraadpaarden.nl/themas/dierenwelzijn (Sectorraad Paarden, 2019).

Deelconclusie

Een van de belangrijkste invloeden op de gezondheid en het welzijn van het paard is de zorg en management van het paard. De manier waarop paarden buiten de sessie om gehouden worden heeft invloed op de geschiktheid voor de inzet. Er dient een comfortabele en veilige plek te zijn waar de paarden kunnen verblijven. Daarnaast blijkt uit onderzoek dat het type huisvesting van belang is en heeft het hebben van sociaal contact met andere paarden verschillende positieve effecten op het paard. In dit huidige onderzoek zijn daarom randvoorwaarden meegenomen als richtlijn. Deze vormen de minimale voorwaarden voordat er gestart mag worden met een interventie. Paarden zijn van nature sociale dieren zijn, die in kuddeverband leven. Daarom is er in de richtlijnen een aanbeveling toegevoegd over het in een kudde huisvesten of naar buiten laten gaan van paarden. In conclusie komen daar de volgende richtlijn en aanbeveling uit voort:

Elk therapiepaard dient gehouden te worden in een omgeving waarin aan de randvoorwaarden van Gids voor Goede Praktijken (van Sectorraad Paarden) wordt voldaan.

Aanbeveling

Het is van groot belang om te realiseren dat paarden van nature sociale kuddedieren zijn, waardoor ze in groepsverband horen te leven met soortgenoten. Het is daarom ten zeerste aan te raden om het paard in de kudde te houden, of ze tenminste in kuddeverband naar buiten te laten gaan. Zo hebben ze de mogelijkheid om hun natuurlijk gedrag uit te kunnen oefenen, sociaal contact te zoeken en te spelen.

3.3 Interventie

De manier waarop een paard wordt ingezet in een interventie heeft invloed op het welzijn van het dier. Het paard mag niet geïnstrumentaliseerd, geëxploiteerd of overwerkt worden. Daarnaast is het belangrijk dat het paard in bescherming wordt genomen (ESAAT, 2012) om zo het welzijn te kunnen waarborgen (Brelsford, Dimolareva, Gee, & Meints, 2020; Chandler, 2012; Hallberg, 2018; IAHAIO, 2014; Wohlfarth & Olbrich, 2014). Wohlfarth & Olbrich (2014) zien onder bescherming ingrijpen als het dier hulp of aanmoediging nodig heeft, als het moet worden teruggehouden of als het nodig is om de interactie te beëindigen. Wordt het paard puur als hulpmiddel gebruikt, zonder dat het gevoel mag tonen, een mening mag hebben of feedback mag geven, heeft dat negatieve invloed op zowel interventie als het paard (Trotter, 2012).

Een van de grootste bedreigingen voor dierenwelzijn is mentale en fysieke stress die het dier kan ondervinden door het werk wat het doet (Fine et al., 2019). Er kunnen bijvoorbeeld problemen ontstaan als het de werkdruk voor het dier te hoog is (Hamerlinck, 2014), het werk voor het dier niet passend is, het te lange werktijden heeft of de omgeving waarin gewerkt wordt te luid of te druk is (Cartier, Sannen, De Mits, Vos, & Rosseel, 2017). Daarnaast kunnen ook de begeleider, de cliënt, de omgeving en de interactie zelf stress veroorzaken (Fine et al., 2019).

In de rest van het hoofdstuk zal worden ingegaan op verschillende aspecten van de interventie die van invloed kunnen zijn op het welzijn van het paard gedurende de interventie. Hierin worden de volgende onderwerpen belicht: omgeving, duur en intensiteit van de interventie, pauzes en beëindigen van de interventie en tot slot keuzevrijheid van het dier.

Omgeving

Er is een sterke samenhang tussen fysiek welzijn, emotioneel (psychisch) welzijn en uitoefenen van natuurlijk gedrag (waaronder sociaal contact met soortgenoten). Voor paarden zijn er risico's die elk van de drie componenten van welzijn kunnen onderdrukken. De enige manier waarop deze risico's geëlimineerd kunnen worden is het niet gebruiken van paarden. Dit is natuurlijk niet mogelijk binnen de dierondersteunde interventies. Daarom moet er gestreefd worden een optimale omgeving te creëren waarin een paard tevreden, gezond, comfortabel (Popescu, Diugan, & Spinu, 2013) en veilig is. (Chandler, 2012). Eveneens kan worden gestreefd naar een werkomgeving die niet te druk of te luid is, want deze prikkels kunnen leiden tot overstimulatie (Cartier et al., 2017) en stress (Tierärztliche Vereinigung für Tierschutz, 2012).

Daarnaast kunnen paarden profiteren van de mogelijkheid om te wennen aan de omgeving en de activiteiten waarbij ze betrokken worden voor dat ze ingezet worden. Hierdoor kunnen paarden zich aanpassen aan de omgeving, deze onderzoeken en hebben ze de mogelijkheid mogelijke bronnen van stress of ongemak te reguleren. (Ng, Albright, Fine, & Peralta, 2019)

ZICHT OP ANDERE PAARDEN TIJDENS DE INTERVENTIE

Voor een geconditioneerde interventies worden de paarden ingezet om oefeningen met de cliënt uit te voeren (D'Hanes, 2008). Vaak worden ze hier uit de kudde gehaald en naar de bak geleid. Het leven in een kudde heeft een duidelijke overlevingswaarde voor paarden. Elke situatie waarbij niet voorzien kan worden in de natuurlijke behoefte om zich aan te sluiten bij de kudde kan als negatief worden ervaren. Dit wordt bijvoorbeeld geuit in signalen van stress zoals verhoogde beweging en vocalisatie wanneer het contact tussen kuddegenoten wordt beperkt. Ook fysiologische veranderingen kunnen plaatsvinden, zoals verhoogde hartslag en cortisol niveaus. (Hartmann, 2010) Onderzoek wijst uit dat wanneer paarden de optie gegeven wordt om te kiezen, de hoogste prioriteit gegeven wordt aan het in gezelschap zijn van of andere paarden in zicht hebben. Dit leidt ook tot vermindering van stress- en stereotype gedragingen. (Hall, Goodwin, Heleski, Randle, & Waran, 2008)

Duur en intensiteit interventie

Op het gebied van duur en intensiteit van een paardondersteunde interventie is nog geen regelgeving in Nederland. De duur en intensiteit van een interventie moeten zorgvuldig bepaald worden. (Ng et al., 2019) De omgeving waarin het dier wordt ingezet kan verschillen en de eisen voor ieder individu kunnen weer anders zijn. (Brelsford et al., 2020; Fine et al., 2019; Fournier, 2019; Ng et al., 2019) Het is de verantwoordelijkheid van de professional om rekening te houden met deze factoren, daarbij te beoordelen hoe de interventie het dier beïnvloedt en hoe de interventie daarop aangepast kan worden. (Brelsford et al., 2020; Ng et al., 2019) Daarnaast is transparante communicatie over de tijd en frequentie waarin het dier wordt ingezet voor een interventie van belang (Brelsford et al., 2020). Het kan ook voorkomen dat professionals vanuit enthousiasme de duur, frequentie of intensiteit verhogen, omdat ze zien dat de cliënt ervan geniet en daarbij bewust of onbewust de potentiële signalen van stress bij het therapiedier negeren. (Ng et al., 2019) Een beslissing dient echter ten voordele van het dier gemaakt te worden, niet ten nadele (Pet Partners, 2019). De professional heeft de morele plicht om de therapiedieren niet te behandelen op een manier die lijden veroorzaakt. Met dit in gedachten zouden zij ervoor moeten zorgen dat de deelname aan een interventie iets is waar het dier bij betrokken wil zijn en geen schade aan overhoudt. (Chandler, 2012)

Fournier (2019) heeft onderzoek gedaan naar hoe snel positieve effecten optreden als er tijd wordt doorgebracht met dieren. Het onderzoek suggereert dat positieve effecten van HAI (Human Animal Interaction) relatief snel optreden, al binnen enkele minuten. De cliënt kan bijvoorbeeld al profiteren van een bezoek van 15 minuten. (Fournier, 2019) Deze kortere interventies kunnen ervoor zorgen dat dieren minder belast worden (Enders-Slegers, Hediger, Beetz, Jegatheesan, & Turner, 2019).

In Duitsland zijn wel richtlijnen voor de inzet van een paard in de sociale sector. Hier wordt gesteld dat de intensiteit van de werklust in termen van de vorm, frequentie en

totale tijd van het werk in een evenwichtige verhouding moet staan. Dit vereist nauwkeurige observatie en herkenning van individuele gedragspatronen, welke kunnen duiden op overbelasting (zie Hoofdstuk 3.5). Hierbij wordt rekening gehouden met de leeftijd, het gestel en het karakter van het paard. Zij nemen de volgende richtlijnen als leidraad: 2-3 inzetten per dag op 3-5 dagen per week. Hierbij dient het paard voldoende rust tussendoor te krijgen. Er dient indien nodig eveneens beweging aangeboden te worden voor het paard en wanneer het mogelijk is sociaal contact met soortgenoten. Het paard mag per dag tussen de 2-3 uur ingezet worden (inclusief eventueel transport). In het geval van hoge fysieke en mentale belasting, zoals bij bijvoorbeeld voltige, mag het paard 1 maal per dag, maximaal 2 uur (inclusief pauzes), op maximaal 4 dagen per week ingezet worden. Als het paard gelongeerd wordt, moet met regelmatige tussenpauzes (om de 10-15 minuten) een handwissel uitgevoerd worden. (Tierärztliche Vereinigung für Tierschutz, 2012)

Pauzeren en stoppen

Een minimum aantal pauzes moet worden ingelast op dagelijkse basis, deze behoren van juiste lengte te zijn en afgestemd op het individuele dier. Het is beter om regelmatig pauzes binnen de interventie in te bouwen, dan te wachten tot het dier tekenen vertoont van vermoeidheid en/of stress. (Ng et al., 2019).

Gasińska et al. (2007) geven in de Kanony Polskiej Hipoterapii een voorbeeldverdeling van een werkdag waarin de volgende tijden genoemd worden: 2 uur therapie met elk half uur een pauze voor de verandering van de cliënt. Na 2 uur werken (inclusief pauze) dient het paard minimaal 1 uur recreatieve pauze krijgen, voor het weer ingezet mag worden.

De professional is verantwoordelijk voor het voortdurend in de gaten houden van het dier en zal adequaat moeten reageren op de (stress-)signalen die het dier afgeeft (Brelsford et al., 2020; Pet Partners, 2019; Wohlfarth & Olbrich, 2014). Als het dier signalen van stress of vermoeidheid afgeeft, is het goed om een of meerdere pauzes in te lassen (Chandler, 2012). Torcivia en McDonnell (2021) hebben een onderzoek gedaan naar signalen van ongemak bij paarden. Hieruit is een ethogram opgesteld, waarin alle signalen die paarden vertonen bij stress, pijn of ongemak uitgewerkt zijn. Dit ethogram met gedragingen kan door de professional gebruikt worden als referentie om ongemak bij paarden te herkennen. Het ethogram is opgenomen in de Bijlage – Ethogram. Torcivia en McDonnell beschouwen het voorkomen van een enkele gedraging niet als afdoende bewijs voor ongemak, maar als een teken dat opgelet moet worden of die gedraging vaker voorkomt, ofwel specifiek die gedraging, ofwel in combinatie met andere gedragingen die ongemak tonen. Het is belangrijk het paard goed in de gaten te houden. In onderzoek is gezien dat de frequentie van de signalen waarmee paarden pijn laten zien afneemt in de nabijheid van mensen, ten opzichte van als er geen mensen in de buurt zijn. (Price, Catriona, Welsh, & Waran, 2003). Daarnaast is het mogelijk dat individuele variatie in de expressie van pijn geassocieerd wordt met bepaalde persoonlijkheidskenmerken (Ijichi, Collins, Elwood, 2014).

Wanneer een pauze niet voldoende is om tekenen van ongemak bij het dier te verlichten en het welzijn en/of de veiligheid van dier (en daarbij de cliënt) in het gedrang komt, dient de interventie geheel te worden beëindigd (Brelsford et al., 2020; Murthy et al., 2015; Ng et al., 2019; Winkle et al., 2019). Hierbij wordt het dier verwijderd uit de stressvolle omgeving, zodat het kan herstellen (Ng et al., 2019). Het is voor de professional praktisch om een plan of maatregelen te hebben, voor wanneer het dier ontheven dient te worden van zijn taken en de interventie beëindigd dient te worden (Compitus, 2019; Wohlfarth & Olbrich, 2014). Mochten de stressklachten na een aantal vrije dagen of weken aanhouden, dient de begeleider het dier opnieuw te beoordelen op de geschiktheid binnen de interventie (Chandler, 2012)

Tijdens de interventie of een pauze is het belangrijk dat er vers water aangeboden wordt (ad lib). Langdurige dorst heeft een sterker negatief effect op het welzijn van dieren dan langdurige honger. Professionals moeten ervan bewust zijn dat uitdroging een serieuze welzijnszorg is. (Popescu et al., 2013)

Keuzevrijheid

Dieren in het wild hebben tot op een zekere hoogte controle over de interacties met andere dieren en kunnen zich verwijderen uit onaangename situaties. Veel therapiedieren bevinden zich daarentegen in een omgeving of situaties waarin ze niet altijd evenveel controle hebben over hun sociale interacties. Voor deze dieren is het goed om te zorgen dat ze zelf controle uit kunnen oefenen op hun fysieke en sociale omgeving (Ng et al., 2019; Hatch, 2015) door middel van keuzevrijheid (Chandler, 2012; Compitus, 2019). Hiermee wordt de invloed die dit heeft op hun fysieke en mentale welzijn verlaagd (Ng et al., 2019; Hatch, 2015). Daarbij kan gedacht worden aan het paard de keus geven of het wel of niet wil deelnemen aan een bepaalde oefening, zodat het paard eerlijke feedback kan geven. (Trotter, 2012)

Sommige cliënten kunnen erg aanhankelijk of juist agressief zijn in het handelen. Het paard moet de vrijheid krijgen om van de cliënt weg te gaan en zich terug te trekken. Hierdoor kan het paard zijn grens aan de cliënt laten zien. (Brandt, 2013; Trotter, 2012) Om een comfortabele afstand te kunnen creëren moet tijdens de interventie voldoende ruimte zijn voor het paard om weg te lopen. Het is belangrijk dat het paard zich hierin niet beperkt of opgesloten voelt. (Chandler, 2012; Compitus, 2019; Trotter, 2012; Wohlfarth & Olbrich, 2014).

Deelnemers van het onderzoek van Stewart (2014) naar welke competenties een animal assisted therapist/counselor (AAT-C) behoort te hebben, vonden dat competente therapeuten het recht van het dier om te kiezen of het wel of niet mee wilde werken aan een interventie horen te respecteren. Als de interventie geen positieve ervaring is voor het dier kunnen we niet eisen dat het dier meedoet (Chandler, 2012)

Deelconclusie

In de deelconclusie zal antwoord gegeven worden op de volgende vraag: **Aan welke eisen dient een interventie te voldoen om een verantwoorde inzet te creëren?** Vervolgens zijn er richtlijnen opgesteld.

OMGEVING

De omgeving kan effect hebben op het welzijn van het paard tijdens de interventie. Er dient gestreefd te worden naar het creëren van een optimale omgeving waarin een paard tevreden, gezond en comfortabel is. Een omgeving die te luid of te druk is kan leiden tot over-stimulatie en stress. Door de mogelijkheid te krijgen om te wennen aan de omgeving waarin de interventie plaats gaat vinden, kan een paard de omgeving en mogelijke bronnen van stress of ongemak onderzoeken en zich aanpassen. Als conclusie zijn daar de volgende richtlijnen uit naar voren gekomen:

De werkomgeving dient rustig en veilig te zijn. Wanneer de werkomgeving te luid of te druk is kan dit leiden tot over-stimulatie en stress bij het paard.

Een paard dient bekend te zijn met de omgeving waarin de activiteiten plaats vinden. Indien het paard naar een andere omgeving verplaatst wordt voor de activiteiten dient hij de mogelijkheid te krijgen om te wennen aan deze omgeving.

Een kudde heeft een duidelijke overlevingswaarde voor paarden. Elke situatie waarbij een paard zijn natuurlijke behoefte om zich aan te sluiten bij een kudde niet kan uitvoeren kan als negatief worden ervaren. Dit kan bijvoorbeeld geuit worden in signalen van stress zoals verhoogde beweging en vocalisatie. Als een paard de optie wordt gegeven om te kiezen, wordt de hoogste prioriteit gegeven aan in het gezelschap zijn van of oogcontact kunnen hebben met andere paarden. Als conclusie is daar de volgende richtlijn uit naar voren gekomen:

Vanuit de werkomgeving heeft het therapiepaard zicht op andere paarden.

DUUR EN INTENSITEIT

Er is weinig onderzoek gedaan naar de duur van een paardondersteunde interventie. Er spelen bij iedere interventie verschillende factoren mee die invloed hebben op de belasting van het paard. De intensiteit kan bij de ene activiteit veel groter zijn dan bij de andere activiteit. Daarnaast is er bij zowel paard als cliënt sprake van individuele verschillen. De vorm, totale tijd en frequentie van de intensiteit van de werklust dienen in evenwicht te zijn. Tevens dient de professional rekening te houden met het karakter, het gestel en de leeftijd van het paard. In de literatuur wordt de volgende richtlijn genoemd als leidraad: 2-3 inzetten per dag, 3-5 dagen per week, met voldoende rust tussendoor. Per dag mag het paard tussen de 2-3 uur ingezet worden inclusief transport. Bij hoge fysieke en mentale belasting mag het paard 1 keer per dag voor maximaal 2 uur (inclusief pauzes), op maximaal 4 dagen per week ingezet worden. Als conclusie zijn daar de volgende aandachtspunten uit naar voren gekomen:

Bij het vaststellen van de duur en/of intensiteit van de interventie dient er rekening gehouden te worden met de vorm, frequentie en totale tijd van de interventie, dit dient in evenwicht te zijn. Daarnaast dient er rekening gehouden te worden met leeftijd, gestel en het karakter van het paard. De volgende richtlijnen dienen hier in ieder geval voor in acht genomen te worden:

Een paard mag maximaal 3 keer per dag ingezet worden, gedurende maximaal 5 dagen per week.

Een paard mag per dag in totaal maximaal 3 uur ingezet worden (inclusief transport).

PAUZEREN EN STOPPEN

Dagelijkse regelmatige pauzes zijn belangrijk tussen of tijdens de interventies. Deze pauzes kunnen van tevoren worden ingepland, maar zijn daarnaast ook afhankelijk van de signalen die het dier afgeeft. De professional moet de signalen van het paard kunnen herkennen en op de juiste manier kunnen interpreteren, anders kan hij hier niet adequaat op reageren. Door een lijst te geven met gedragingen van stress, pijn en vermoeidheid wordt het concreet waar professionals op moeten letten. Wanneer na de pauze de tekenen van ongemak nog niet verdwijnen dient de interventie beëindigd te worden, waarbij het paard wordt verwijderd uit de omgeving. Tijdens een pauze is het belangrijk dat een paard vers water aangeboden krijgt. Als voorbeeld voor een pauzeverdeling wordt genoemd: 2 uur therapie met elk half uur een pauze voor de verandering van de cliënt. Na 2 uur werken (inclusief pauze) moet het paard minimaal 1 uur recreatieve pauze krijgen (bijvoorbeeld in de wei), voor het weer ingezet mag worden.

Om het concreet te kunnen maken is er een voorbeeld pauzetijd toegevoegd voor de cliëntenwissel. Door een minimale tijd van 10 minuten vast te leggen, kan voorkomen worden dat de pauzes te kort zijn en het dier niet de kans krijgt te herstellen van de vorige interventie. Bij het vertonen van de signalen van stress en/of vermoeidheid is gekozen om te noemen dat een paard 2 of meer signalen moet vertonen. Eén keer kan berusten op toeval of een reactie zijn op de cliënt en bij 2 keer of meer is het waarschijnlijker dat het een stress- of vermoeidheidssignaal is. Als conclusie zijn daar de volgende richtlijnen uit naar voren gekomen:

Bij het opstellen van de interventie dient er rekening gehouden te worden met het inlassen van pauzes voor het paard. Deze dienen tenminste na ieder uur ingelast te worden. Na ieder uur dient een paard tenminste 10 minuten pauze te krijgen waarin hij vers water aangeboden krijgt. Na in totaal twee uur achtereenvolgens ingezet te zijn (inclusief de 10 minuten pauzes daartussen) dient het paard een pauze te hebben van tenminste 1 uur, waarin hij vrij zijn eigen gang kan gaan en er niks van hem gevraagd wordt, bij voorkeur met andere paarden. Hij dient daarbij toegang te hebben tot voer en water. Als er van cliënt gewisseld wordt, dient het paard tijdens de wissel een pauze te krijgen van tenminste 10 minuten waarin er niks van hem

gevraagd wordt en waarbij vers water aangeboden wordt (ook als de interventie korter dan 1 uur geduurd heeft).

Wanneer het paard 2 of meer van de volgende signalen van stress of vermoeidheid (zie ethogram (tabel 1 t/m 8) in de bijlage) vertoont, dienen er één of meerdere pauzes ingelast te worden van ten minste 10 minuten. Wanneer een pauze tijdens de interventie niet voldoende is om tekenen van ongemak bij het paard te verlichten, dient de interventie te worden beëindigd en het paard verwijderd te worden uit de omgeving.

KEUZEVRIJHEID

Voor therapiedieren is het goed om zelf controle uit te oefenen op de fysieke en sociale omgeving. Dit kan door het geven van keuzevrijheid, zoals het paard laten aangeven of het mee wil doen tijdens de interventie. Dit kan een positief effect hebben op hun fysieke en mentale welzijn. Daarnaast moet er voldoende ruimte zijn tijdens de interventie voor het paard om zich terug te trekken en zich te onttrekken aan de situatie. Een paard moet zich niet beperkt of opgesloten voelen.

Om het concreet te maken is er bij de tweede richtlijn toegevoegd dat het paard zich gewillig dient te laten pakken uit zijn leefomgeving voor dat hij ingezet wordt bij de geconditioneerde interventie. Zo krijgt het paard de kans om door weg te lopen aan te geven dat er een reden is waarom hij zich niet laat pakken. Hierbij kan de professional ook kijken waarom een paard dit signaal afgeeft. Daarnaast is bij de derde richtlijn toegevoegd dat een paard tijdens een geconditioneerde interventie tussen de oefeningen door losgemaakt wordt, zodat hij alsnog de mogelijkheid heeft om zich terug te trekken. Zo is er ook bij een geconditioneerde interventie de mogelijkheid tot keuzevrijheid voor het paard. Als conclusie zijn daar de volgende richtlijnen uit naar voren gekomen:

Voor paarden is het goed om te zorgen dat ze zelf controle kunnen uitoefenen op hun fysieke en sociale omgeving, dit kan door middel van keuzevrijheid.

Wanneer een geconditioneerde interventie wordt uitgevoerd, dient het paard zich gewillig te laten pakken uit zijn leefomgeving.

Bij het paard: Tijdens een interventie met het paard dient er voldoende ruimte te zijn voor het paard om zich terug te kunnen trekken uit een situatie. De paddock/ring waarin de interventie plaatsvindt moet hiervoor groot genoeg te zijn.

Met het paard: Als er een interventie wordt uitgevoerd waarbij het paard aan een halster gehouden wordt, dient tussen de oefeningen door het touw los gemaakt te worden. Zo heeft het paard alsnog de mogelijkheid om zich terug te trekken.

Op het paard en met aangespannen paard: Tijdens een interventie op het paard dienen de signalen van het paard (zie **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**)

extra goed geobserveerd te worden door de professional, omdat het paard zich in deze situatie niet kan terugtrekken.

3.4 Paard

Paardondersteunde interventies kunnen niet bestaan zonder de inzet van het paard (Fine et al., 2019; Hallberg, 2008). Het selecteren van een geschikt dier is onderdeel van het neerzetten van een verantwoorde interventie. Het dier moet zo geselecteerd worden dat de essentie en behoefte van het dier meegenomen worden en het niet overbelast wordt (ESAAT, 2012). Een paard mag alleen geselecteerd worden als het bij de functieomschrijving past. De omschrijving van het werk en de therapeutische doelen dienen van tevoren specifiek omschreven en vastgesteld te worden. Een dier hoort niet gekozen te worden omdat het simpelweg beschikbaar is. (Fine et al., 2019)

Het inzetten van ongeschikte dieren bij dierondersteunde interventies kan tot een (te) hoog stressniveau leiden bij de dieren (Wohlfarth & Olbrich, 2014). Ook kan het zijn dat het dier hierdoor tijdelijk minder enthousiasme toont tijdens een interventie (Cartier et al., 2017). In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de verschillende factoren waardoor een paard geschikt of ongeschikt is voor het werk binnen dierondersteunde interventies. Er zal ingegaan worden op de gezondheid van het paard, het karakter, de leeftijd en de training van het paard.

Gezondheid

AAI mag alleen uitgevoerd worden met de assistentie van dieren die in goede gezondheid zijn, zowel fysiek als mentaal (IAHAIO, 2014) en die plezier beleven aan dit type activiteit (IAHAIO, 2014; Pet Partners, 2017). Gezondheid, veerkracht en goede conditie zijn essentiële basisvereisten (Tierärztliche Vereinigung für Tierschutz, 2012) Een paard kan alleen meerwaarde hebben in interventies, wanneer het zich binnen de setting mentaal en fysiek goed voelt. De kwaliteit van de therapie kan er zelfs onder lijden als het paard niet in goede gezondheid verkeert. (Hamerlinck, 2014)

FYSIEK

Voordat het paard ingezet wordt bij een interventie zou de gezondheid onderzocht moeten worden. Daarnaast zou gezorgd moeten worden dat alle toepasselijke preventieve medicinale protocollen opgevolgd zijn. Dit geldt zowel gedurende het selectieproces als voor controle op een reguliere basis (IAHAIO, 2017; Pet Partners, 2017; Wohlfarth & Olbrich, 2014) Onder deze medicinale protocollen valt de basisinenting tegen influenza (ieder jaar), dit zal dan geregistreerd worden in een geldig paardenpaspoort (Paardenarts, 2020). Ook dient een ontwormingsbeleid te worden opgesteld aan de hand van ontlastingsmonsters (Tierärztliche Vereinigung für Tierschutz, 2012). De dierenarts moet daarnaast verklaren dat het paard gezond is en er geen vermoedens zijn van enige aandoeningen of ziekten. Tot slot zal de dierenarts moeten besluiten hoe frequent een controle nodig is, gebaseerd op de behoeften van het dier (IAHAIO, 2017; Winkle et al., 2019) en het type activiteiten waarbij het dier betrokken is, of wanneer er een verandering is in gezondheid of omgeving (Winkle et al., 2019).

Een paard mag geen ziekten of ongemakken hebben die ervoor zorgen dat het zich oncomfortabel voelt of pijn ervaart (Brandt, 2013; Brelsford et al., 2020; Chandler, 2012; D'hanes, 2008). Als een paard gewond is en over zijn grenzen gepushed wordt, kan het gevaarlijk worden voor zichzelf of anderen. Uit een onderzoek van Fureix, Menguy en Hausberger (2010) bleek een duidelijke relatie tussen aanwezigheid van rugpijn en agressiviteit. De negatieve correlatie tussen de graad van de aandoening en het aantal vertoonde positieve gedragingen dat wordt geuit, suggereert dat rugproblemen zorgen voor meer agressief gedrag en het verlagen van een 'positieve gemoedstoestand'. Er wordt hier bewezen dat er een relatie is tussen chronisch ongemak/potentiële pijn en een 'slecht temperament' in een diersoort. (Fureix, Menguy, & Hausberger, 2010) Het is daarom van groot belang dat paarden fysiek en mentaal gezond zijn. Door opletend te zijn voor veranderend gedrag in het paard, kan gesignaleerd worden wanneer het paard ziek is. Verschillende kenmerken zoals apathie, verandering in houding (verlichting in pijnomstandigheden), kreupelheid en voedselweigering kunnen tekenen zijn van een verminderde gezondheid (Tierärztliche Vereinigung für Tierschutz, 2012).

MENTAAL

Een paard ingezet bij een interventie moet psychisch stabiel zijn en zou geen traumatische ervaringen opgelopen moeten hebben. Wanneer dit wel het geval is kan het paard ongeschikt zijn om nog geconfronteerd te worden met trauma's van cliënten. Om zich open te kunnen stellen voor hetgeen er van hem gevraagd wordt tijdens het werk, moet een paard het hoofd 'vrij' kunnen hebben. Om te zorgen dat het geen burn-out krijgt is het belangrijk om zijn mentale gezondheid te bewaken. (Hamerlinck, 2014).

Er wordt vaak overheen gekeken dat veel van de dingen die we van de paarden vragen in conflict zijn met het natuurlijk gedrag (Wires, 2017). Sommige paarden ondervinden negatieve gevolgen van de chaos en emotionele onrust van de cliënten (Trotter, 2012). Wanneer een dier zich niet aan kan passen of om kan gaan met veranderingen in de omgeving of een situatie, ervaart het dier stress. Ieder dier reageert anders op stress voortkomend uit omgevingsfactoren en de individuele geschiedenis van het dier (Hatch, 2015). Stress, frustratie of demotivatie zorgen ervoor dat een paard vatbaarder wordt voor het ontwikkelen van ethopathieën (stereotypieën, automutilatie en vergelijkbaar) (ESAAT, 2012; Fesjáčková et al., 2009). Daarnaast kan het voorkomen dat een paard wat langdurig stress ervaart en daarbij geen controle heeft over de situatie zich mentaal afsluit. Hierbij reageert het niet meer op zijn omgeving, is het ongemotiveerd en apathisch. (Hall et al., 2008; Hausberger, Gautier, Biquand, Lunel, & Jégo, 2009) Stress kan het immuunsysteem aantasten, invloed hebben op de voortplanting en andere nadelige gevolgen hebben voor het dier (Chandler, 2012).

Geschiktheid

Niet ieder paard is hetzelfde. Net zoals mensen individuele persoonlijkheden hebben, hebben paarden dit ook. Dit wordt gevormd door aangeboren eigenschappen, (aan)geleerd gedrag en spirit. (Trotter, 2012) Het karakter van het paard kan invloed hebben op de prestaties en geschiktheid voor activiteiten (Wires, 2017). Als het karakter niet past bij het gebruiksdoel, dan is er sprake van een mismatch. Dit kan leiden tot ongelukken of frustratie en stress, zowel bij de professional als bij het paard. (Visser, 2008)

KARAKTER

Voor een professional kan het ideaal zijn om het eigen dier als therapiedier in te zetten, omdat hij het dier kent en er een band mee heeft. Een eigen dier is echter niet altijd geschikt voor het werk (Shelton, Leeman, & O'Hara, 2011), ook al wordt het gezien als 'goed dier' door de eigenaar. Alleen degene met een goed karakter en de juiste training zouden geselecteerd moeten worden voor AAI. (IAHAIO, 2014; Pet Partners, 2019) Een dier zou niet simpelweg gekozen moeten worden op beschikbaarheid (Fine et al., 2019).

Ondanks dat karakter een genetisch bepaalde eigenschap is van een paard, blijft het zich wel ontwikkelen en wordt het deels ook gevormd door ervaring, training en de omgeving (Rankins & Wickens, 2020). De persoonlijkheid van dieren heeft impact op het gedrag, de verschillende reacties van bepaalde dieren op dezelfde stimuli, verschillende cognitieve functies en copings-strategieën die ze gebruiken en de neiging tot stereotypieën (Suwala, Górecka-Bruzda, Walczak, Ensminger, & Jezierski, 2016). Sommige paarden zullen niet in staat zijn om de stress te verdragen en aan de eisen te voldoen die bij de inzet binnen de therapie voorkomen. (Brandt, 2013) Het ene paard zal plezier beleven aan het werk, terwijl het andere er nooit aan kan wennen (Cartier et al., 2017).

In een onderzoek van Suwala et al. (2016) wordt een persoonlijkheidsmodel beschreven dat ontwikkeld is op basis van eigenschappen die door een breed scala van disciplines binnen de paardensector als belangrijk worden beschouwd. Deze zijn gecategoriseerd op basis van de belangrijkste kenmerken van temperament en karakter. Gemiddeld noemden respondenten de kenmerken voor een ideaal paard voor zijn/haar discipline: energiek, niet angstig, gevoelig, groot aanpassingsvermogen, niet agressief, sociaal naar mensen en zelfredzaam. Deze verschillende kenmerken (zie Figuur 2) worden in andere bronnen nogmaals belicht. Chandler (2012) geeft in haar boek aan dat therapiedieren zelfverzekerd, betrouwbaar en vriendelijk gedrag moeten vertonen. Daarnaast moeten ze zichtbaar verlangen tonen naar sociale interactie met mensen op een positieve manier. Het dier zou de interventie

Geschikt therapiepaard

- Sociaal naar mensen (Verlangen sociaal contact met mensen)
- Niet agressief
- Niet angstig
- Ontspannen
- Energiek
- Gevoelig
- Groot aanpassingsvermogen
- Zelfredzaam

Figuur 2: Overzicht geschikte karaktereigenschappen voor een therapiepaard

leuk moeten vinden en interactie moeten zoeken met de cliënt (Chandler, 2012; Tierärztliche Vereinigung für Tierschutz, 2012), zonder tekenen van stress, angst, agressie, verlegenheid of vermijding te vertonen. Volgens Fine et al. (2019) hoort het ideale therapiedier vriendelijk, zelfverzekerd en rustig te zijn. Daarnaast mag het dier niet agressief zijn om de veiligheid van cliënt en dier te kunnen garanderen. (Fine et al., 2019) Agressie kan variëren van lage tot hoge intensiteit en worden geuit in contactloze agressie, zoals dreigementen om te bijten of te schoppen, en fysieke agressie zoals trappen, bijten, achtervolging of aanvallen (Fureix, Bourjade, Henry, Sankey, & Hausberger, 2012). Daarnaast moet het paard ontspannen kunnen blijven als verschillende personen hem hanteren, aaien en er mee werken (Winkle et al., 2019; Tierärztliche Vereinigung für Tierschutz, 2012).

Paarden zoeken, als ze een veilige band ervaren met mensen, hun nabijheid op en laten daarnaast contact-zoek-gedrag en verlatingsangst zien naar mensen toe. Ook kunnen mensen een veilige basis zijn voor exploratie en een veilige plek om naar terug te keren wanneer paarden stress ervaren. Deze kenmerken zijn cruciale signalen van hechtings-gedrag van paarden naar mensen toe, en de neiging tot hechtingsgedrag is gewenst bij therapiedieren. (Arrazola & Merckies, 2020).

Een kudde met een mix aan paarden met verschillende karakters waaruit gekozen kan worden is ideaal. Het hebben van beschikking over verschillende soorten paarden is handig om de juiste match tussen cliënt en paard te kunnen maken. Mensen hebben de neiging zich aangetrokken te voelen tot paarden wiens karakter lijkt op hun eigen persoonlijkheid. Op deze manier begrijpen ze niet alleen het paard beter dan iemand anders mogelijk doet, maar kunnen ze ook meer over zichzelf beginnen te begrijpen. (Trotter, 2012)

TESTEN

Door middel van een test kan er, zonder vooroordelen van leeftijd en ras, worden bekeken of het paard wel of niet geschikt is (Hatch, 2015). Het testen dient plaats te vinden voordat het dier in aanraking komt met het werk. Hierbij is het belangrijk dat het dier getoetst wordt op gezondheid, temperament en gedrag. (IAHAIO, 2014) Er kan gebruik gemaakt worden van gedragstesten, maar de inzet van een gediplomeerde gedragsspecialist en/of dierenarts is nog beter. (Cartier et al., 2017; IAHAIO, 2014; Wohlfarth, Olbrich, & Baumeister, 2014) Ook wanneer het dier geschikt is en aan de slag mag, zou er regelmatig een evaluatie uitgevoerd moeten worden, om er zeker van te zijn dat het dier de juiste instelling blijft tonen voor het werk. (IAHAIO, 2014) Het subjectief onderzoeken van een paard draagt mogelijk ook bij aan het begrijpen van het dier. De mate van neurotisch zijn lijkt te voorspellen hoe stressgevoelig het dier is en extraversie lijkt de reactie op stress te voorspellen. Door te begrijpen hoe een dier stress uit, kan beter beoordeeld worden hoe zijn welzijn er voor staat en waarvoor hij geschikt is. (Ijichi, Collins, Creighton, & Elwood, 2013)

GESLACHT

Het is welbekend dat hengsten meestal gekarakteriseerd worden door hun levendige temperament en hun onberekenbare gedrag en reactie. Voornamelijk als er een merrie in het zicht verschijnt. (Cieśła, 2007) Daarnaast moeten er speciale eisen aan de huisvesting worden gesteld. Een hengst is hierdoor minder geschikt voor gebruik in de sociale sector. (Tierärztliche Vereinigung für Tierschutz, 2012) Ruinen zijn voorspelbaarder, vertonen geen stemmingswisselingen en kunnen hierdoor consequent gebruikt worden in de interventie. (Pawelec, Kubińska, Jastrzębska, & Wejer, 2014) Een merrie kan tijdens de hengstigheid nerveus worden en agressief gedrag gaan vertonen. (Skrzypczak & Borowska, 2016).

DRACHTIGE MERRIES

Als een merrie drachtig is moet ervoor gezorgd worden dat er op de juiste manier gehandeld wordt, om zo de merrie en foetus te beschermen. Tot 6 maanden in de zwangerschap kan er nog licht bereden worden, maar in het laatste trimester van de zwangerschap mogen er geen geforceerde oefeningen meer worden uitgevoerd. Oefeningen kunnen stress veroorzaken en stress kan leiden tot een abortus. (Davies Morel, 2015)

LEEFTIJD

Richtlijnen zoals minimumleeftijd (in combinatie met maximale duur van inzet) voorkomen overwerk en overbelasting (Pet Partners, 2017). Voor therapiepaarden zijn in Nederland echter nog geen vastgelegde richtlijnen waarin de minimumleeftijd besproken wordt waarop een dier ingezet mag worden.

De leeftijd waarop een paard wordt geïntroduceerd in het werken binnen de therapie is belangrijk, omdat het specifiek en veeleisend werk is (Pawelec et al., 2014). Jonge paarden hebben nog niet de vaardigheden om met therapeutisch werk om te kunnen gaan. Ze kunnen nog erg gevoelig en opgewonden zijn (Cieśła, 2007), zeker in nieuwe situaties. Paarden jonger dan 6 jaar ervaren meer stress in nieuwe situaties (Fesjáčová et al., 2013) Hoe jonger paarden zijn, hoe meer het paard reageert zowel in een nieuwe omgeving als hun thuisomgeving. Deze reactie wordt weerspiegeld in de reactie op mensen, het gedrag, vocalisatie en hartslag. (Søndergaard & Halekoh, 2003)

Een paard wat nog jong is en nog geen psychische en fysieke balans heeft is ongeschikt als therapiepaard (Thiel, 2012). Een veel genoemde minimumleeftijd voor het therapiepaard binnen de wetenschap is 5 jaar oud (DKThR, 2019; Cieśła, 2007; Gasińska et al., 2007; Köseman & Şeker, 2015; Skrzypczak & Borowska. 2016). Deze leeftijd is wel afhankelijk van hun trainingsniveau en prestaties (DKThR, 2019). Vanaf deze leeftijd heeft een paard voldoende vaardigheden verworven en wordt het gezien als fysiek en mentaal stabiel, maar uiteraard verschilt dit wel per individu (Pawelec et al., 2014; Skrzypczak & Borowska. 2016) Als ideale leeftijd wordt echter 8 jaar genoemd, omdat dan de paarden fysiek en mentaal volledig volwassen zijn. (DKThR, 2019, Gomolla, 2020, Pawelec et al., 2014)

Een jong paard dient niet met dezelfde hoeveelheid werk belast te worden als oudere paarden en het karakter en temperament dient zorgvuldig geanalyseerd te worden om te zien of ze het wel aankunnen. Zij dienen langzaam getraind te worden binnen het werk als therapiepaard. (Cieśła, 2007). De DKThR (2019) benoemt dat paarden eerst een basistraining moeten hebben gevolgd. De belasting dient ook afgestemd te worden op de mentale gesteldheid en individuele mogelijkheden van het paard. Daarnaast eindigt de groei van het bot pas rond de 5 jaar, dus mag het paard daarvoor niet te zwaar fysiek belast worden. (Davies, 2017). De manier van belasting kan samen met een hoop andere factoren, zoals de manier van trainen, interactie, communicatie en omgevingsomstandigheden in combinatie met het karakter van het paard conflicten veroorzaken (Visser, 2011).

Voor de maximumleeftijd van therapiepaarden is geen vaste leeftijd bekend in onderzoek. De fysieke en mentale conditie van het paard bepaalt hoelang het dier ingezet kan blijven worden (Cieśła, 2007; Pawelec et al., 2014). Bij ouder wordende paarden (25-35 jaar) is het belangrijk om op te merken dat stressvolle situaties vaker kunnen voorkomen dan bij jonge paarden. Het is goed om oudere dieren vaker na te laten kijken door een dierenarts, omdat zij gemakkelijker fysieke gevoeligheden ontwikkelen naarmate ze ouder worden. De fysieke gevoeligheden kunnen pijnlijk en stressvol zijn voor het dier tijdens een interventie (Brelsford et al. 2020) Een regelmatige, uitgebreide controle van 4 keer per jaar om te kijken of het paard nog geschikt is noodzakelijk vanaf 20 jaar. (DKThR, 2019; Fine et al., 2019; Tierärztliche Vereinigung für Tierschutz, 2012)

Training

Het is belangrijk dat het paard een goede opleiding krijgt. (Chandler, 2012; Thiel, 2012). Als het dier geen passende training gehad heeft om om te gaan met bepaalde doelgroepen of situaties, kan het paard stress ervaren. (Cartier et al., 2017) Om te kunnen samenwerken en praktische vaardigheden te verwerven is het nodig om hier continu aan te blijven werken. (Pet Partners, 2017). Een paard moet op zo'n wijze getraind worden dat het de kans krijgt om zijn individuele talenten en vaardigheden te ontwikkelen, waarmee een positieve ervaring gecreëerd kan worden waar een paard plezier in heeft. (Menna et al., 2019). Een aantal belangrijke punten voor de training van een therapiepaard zijn goede socialisatie (IAHAIO, 2014), het desensitiseren voor aanraking, gedragstraining en het liefst speciale benodigde vaardigheden en commando's.

SOCIALISATIE

Voor een paard heeft het in de eerste maanden van zijn leven ervaringen opdoen met mensen een grote invloed op de relatie met mensen in de rest van zijn leven. Vroeg contact tussen mensen en veulens kan resulteren in een positieve of negatieve associatie met mensen. Dit heeft invloed op de manier waarop paarden zich in volwassenheid verhouden tot mensen. (Scopa et al., 2019)

Als je gaat werken met een paard binnen de therapie is het fijn dat het gesocialiseerd is, door het op jonge leeftijd bloot te stellen aan verschillende stimuli. Hoe bekender een dier is met een bepaalde atmosfeer en routine, hoe meer comfortabel het zich zal voelen in dezelfde situatie als het daadwerkelijk aan het werk is. (Chandler, 2012).

BASISTRAINING

Het belangrijk dat het paard de basiscommando's kent waar een therapeut mee werkt, zodat het weet hoe het moet reageren (Hatch, 2015). Om met een paard te gaan werken kan het handig zijn dat het te hanteren is. Uit onderzoek van Fureix et al. (2009) bleek dat het doen van hanteer-oefeningen ervoor zorgden dat de stress van de paarden bij deze activiteiten minder werd en hun emotionele reactie verbeterde wanneer ze alleen waren of met nieuwe situaties geconfronteerd werden. Hierbij kan gedacht worden aan aanraken en aaien, leiden aan een halster en het optillen van de voeten. (Fureix et al., 2009)

GEWENNING

Gewenning is een leerproces waarbij een dier gewend raakt aan een stimulus door er vaak aan blootgesteld te worden. Na enige tijd zal de reactie van het dier op de stimulus verminderen of verdwijnen. Het wordt gebruikt om paarden aan bepaalde dingen te laten wennen, zoals aanraking, tuig, voorwerpen of situaties. Paarden blijven het gehele leven lang leren door gewenning. (Hanggi, 2005) Deze gewenning is ook essentieel, zodat er geen angstreactions ontstaan bij het paard bij gebruik van verschillende objecten tijdens de interventie. Paniekachtige angstreactions kunnen verwondingen veroorzaken bij het dier zelf, maar ook bij de mensen (Leiner & Fendt, 2011).

Paarden en mensen bepalen een relatie anders op het gebied van fysiek contact. Op een ethologisch niveau zijn paarden op zoek naar nabijheid, terwijl mensen fysiek contact zoeken. Paarden zijn prooidieren, dus wederkerigheid van fysiek contact wordt dan ook niet altijd spontaan gegeven, zeker bij onbekende mensen. Dit wordt soms gecreëerd door de paarden hierop te trainen of een situatie te creëren waarin fysiek contact ontstaat. (Menna et al., 2019) Een paard kan bijvoorbeeld vanaf jonge leeftijd regelmatig en op een zachte manier gehanteerd worden. Het is belangrijk voor een jong dier om gedesensitiseerd te worden voor menselijke aanraking, zodat het gehanteerd kan worden door de eigenaar, maar ook door onbekende mensen. (Chandler, 2012) Het aaien en kriebelen van een dier blijkt wel te werken om de hartslag te verlagen en angst indicatoren te verminderen bij het paard (Scopa et al., 2019)

POSITIEF TRAINEN

Alle training moet veilig, leuk en positief zijn en het welzijn van het dier in acht nemen (Chandler, 2012). Een van de vriendelijkste manieren om een paard te trainen is positieve bekrachtiging (IAHAIO, 2014). Bij positief trainen wordt gebruik

gemaakt van beloning, zoals voedsel en kriebelen van het paard, in tegenstelling tot negatieve bekrachtiging, waarbij aversieve stimuli weggehaald worden, zoals druk, als het paard het juiste doet. Studie wijst uit dat vermijdingsgedrag hoger is bij paarden die getraind worden met negatieve bekrachtiging en dat exploratiegedrag meer waargenomen werd bij paarden die getraind worden met positieve bekrachtiging. (Bierke, Meinen, Wilkens, Leponiemi, & Hiney, 2013; Kieson & Abramson, 2016). Bij het in acht nemen van psychologisch welzijn van het paard is het goed om te richten op de aanwezigheid van positieve ervaringen en het vermijden van negatieve ervaringen. (Kieson & Abramson, 2016)

In een onderzoek van Sankey, Richard-Yris, Leroy, Henry en Hausberger (2010) is naar voren gekomen dat positieve bekrachtiging van paarden leidt tot positieve reacties naar mensen, het verhogen van het contact en de interesse. Vanaf het eerste contact met het therapiedier is het belangrijk dat de professional positief is en verzorgend bij alle interacties tussen mens en dier (Chandler, 2012). Het is belangrijk een manier van positief trainen te kiezen die zich allereerst richt op de relatie, tijdens training en interactie. Er wordt gebruik gemaakt van communicatie, begrip en psychologie in plaats van techniek, angst en intimidatie. Dit leidt uiteindelijk tot een positief partnerschap. (Trotter, 2012)

Deelconclusie

In deze deelconclusie zal antwoord gegeven op de deelvraag: **Aan welke eisen dient een paard te voldoen om ingezet te mogen worden tijdens een interventie?** Vervolgens zijn er richtlijnen opgesteld.

GEZONDHEID

Er zijn verschillende factoren die een paard geschikt of ongeschikt maken voor het werk binnen de dierondersteunde interventies. Zo mag AAI alleen uitgevoerd worden met de assistentie van dieren die in goede gezondheid zijn, zowel fysiek als mentaal. Er dient voorkomen te worden dat een paard langdurige stress ervaart. Het kan voorkomen dat het paard geen controle heeft over de situatie en zich daardoor mentaal afsluit. Hij reageert dan niet meer op zijn omgeving en is ongemotiveerd en apathisch. Stress kan ook leiden tot stereotypen en automutilatie. Dit heeft nadelige gevolgen voor het paard. Een paard kan alleen meerwaarde hebben in de interventie als het zich fysiek en mentaal goed voelt. Het paard zal daarnaast de interventie leuk moeten vinden en interactie moeten zoeken zonder tekenen van stress, agressie, angst, verlegenheid of vermijding te tonen. Als conclusie zijn daar de volgende richtlijnen uit naar voren gekomen:

Bij een interventie mogen alleen paarden ingezet worden die in goede gezondheid verkeren, zowel fysiek als mentaal, en die plezier beleven aan de interventie. Het paard beleeft GEEN plezier als hij tekenen van stress, angst, agressie, verlegenheid of vermijding vertoont.

Een paard wat ingezet wordt bij een interventie moet mentaal stabiel zijn. Het mag geen chronische stress vertonen, mentaal afgesloten zijn (niet reagerend, ongemotiveerd & apathie) en tot slot geen stereotypieën vertonen of automutieren.

Voordat een paard ingezet mag worden zou de gezondheid van het paard onderzocht moeten worden. Daarnaast moeten er preventieve medicinale protocollen (basisinenting, ontwormen) opgevolgd zijn, zowel tijdens het selectieproces als controle op reguliere basis. De dierenarts hoort hierbij te verklaren dat het paard gezond is en er geen vermoedens zijn van enige aandoening of ziekten. Verandering in gedrag kan aangeven wanneer een paard ziek is. Kenmerken zoals apathie, verandering in houding, kreupelheid en weigeren om te eten zijn tekenen van een verminderde gezondheid. Als conclusie is daar de volgende richtlijn uit naar voren gekomen:

De paarden die ingezet worden dienen gevaccineerd, ontwormd en medisch gezond te zijn. Ze mogen geen ziektes of ongemakken hebben die ervoor zorgen dat ze zich oncomfortabel voelen of pijn ervaren. Dit geldt zowel voor gedurende het selectieproces, als voor controle op reguliere basis. Een dierenarts besluit in dit geval of en wanneer het paard weer geschikt is om in te zetten. *Vertoning van apathie, verandering in houding, kreupelheid en/of weigeren om te eten zijn voorbeelden van kenmerken die vertoond kunnen worden bij verminderde gezondheid.*

KARAKTER

Alleen paarden met het juiste karakter en training zouden geselecteerd mogen worden voor AAI. Niet ieder dier is hetzelfde. Hun persoonlijkheid heeft impact op hun gedrag, de verschillende reacties op stimuli, verschillende cognitieve functies en coping strategieën die ze gebruiken en de neiging tot stereotypieën. Terwijl het ene paard plezier beleeft aan het werk zal de andere de stress niet kunnen verdragen. Een geschikt therapiepaard bevat de volgende karaktereigenschappen: Sociaal naar andere mensen, niet agressief, energiek, niet angstig, gevoelig, groot aanpassingsvermogen en zelfredzaam. Een neiging tot hechtingsgedrag is ook zeker gewenst bij therapiedieren. Sociaal interactie naar mensen kan zichtbaar worden doordat het paard contact en nabijheid zoekt. Als conclusie zijn daar de volgende richtlijnen uit naar voren gekomen:

Een geschikt therapiepaard hoort een zichtbaar verlangen te hebben om sociale interactie te vertonen met mensen. Dit is zichtbaar doordat het paard contact en nabijheid zoekt.

Een geschikt therapiepaard heeft de volgende karaktereigenschappen: Sociaal naar mensen, niet agressief, niet angstig, ontspannen, energiek, gevoelig, groot aanpassingsvermogen, zelfredzaam, neiging tot hechtingsgedrag.

TESTEN

Het is belangrijk dat het paard getest is op gezondheid, temperament en gedrag. Er kan hierbij gebruik gemaakt worden van gedragstesten. De inzet van een gediplomeerde gedragspecialiste en/of dierenarts is nog beter. Hierdoor kan er zonder vooroordeel worden bekeken of het paard geschikt is voor. Als conclusie is daar de volgende richtlijn uit naar voren gekomen:

Een paard dient getest te worden op gezondheid, temperament en gedrag om te kijken of hij geschikt is voor het werk. De gezondheid dient getest te worden door een dierenarts. Het temperament en gedrag dient getest te worden door een gedragsdeskundige of bekwame professional.

GESLACHT

Een hengst is minder geschikt voor een interventie, door hun temperament en onberekenbare gedrag. Ruinen zijn daarentegen voorspelbaarder en vertonen geen stemmingswisselingen en kunnen hierdoor consequent ingezet worden in de interventie. Drachtige merries mogen tot 6 maanden in de dracht nog licht belast worden, maar in hun laatste trimester mogen er geen geforceerde oefeningen meer uitgevoerd worden.

Om de richtlijn concreet te maken en daarnaast de moeder en veulen te beschermen is er aan de richtlijn toegevoegd, dat pas nadat het veulen gespeend is de merrie weer ingezet mag worden. Tot die tijd bevindt het veulen zich bij de moeder en is het volgens richtlijn 'leeftijd' onverantwoord om een paard jonger dan 5 jaar in te zetten tijdens de interventie. Als conclusie zijn daar de volgende richtlijnen uit naar voren gekomen:

Hengsten zijn door hun temperament en onberekenbare gedrag, vooral rondom (hengstige) merries minder geschikt voor een interventie.

Als een merrie drachtig is mag ze tot 6 maanden in de dracht nog licht belast worden. Na de zes maanden tot na dat het veulen gespeend is mag de merrie niet ingezet worden.

LEEFTIJD

Een paard wat nog jong is en geen mentale en fysieke balans heeft is ongeschikt. Vanaf de leeftijd van 5 jaar wordt een paard gezien als fysiek en mentaal stabiel, uiteraard verschilt dit wel per individu. Deze leeftijd hangt wel mede af van hun trainingsniveau en prestaties. Een jong paard dient langzaam getraind te worden binnen het werk en dient niet met dezelfde hoeveelheid werk belast te worden als oudere paarden. Tot slot dient een paard vanaf 20 jaar, 4 keer per jaar gecontroleerd

worden of het nog geschikt is voor de interventie. Als conclusie zijn daar de volgende richtlijnen uit naar voren gekomen:

Een paard dient fysiek en mentaal in balans te zijn (of dit bereikt te hebben) voordat het ingezet mag gaan worden in een interventie. Hierom dient een therapiepaard minimaal 5 jaar oud te zijn voor hij voor het eerst ingezet wordt. Dit onder de voorwaarden dat hij de juiste training heeft gehad (zie training). Indien het paard met 5 jaar op deze punten nog niet geschikt wordt bevonden (niveau van training en fysieke en mentale balans) dient er gewacht te worden met de inzet tot hij het wel aankan.

Een paard dient geleidelijk getraind te worden binnen het werk als therapiepaard en mag ook geleidelijk aan ingezet worden. Een jong paard mag niet met dezelfde hoeveelheid werk belast worden als een ouder paard.

Vanaf 20 jaar dient het paard 4 keer per jaar gecontroleerd te worden om te kijken of het nog geschikt is om in te zetten.

Er is geen maximum leeftijd aan de inzetbaarheid van het paard, op voorwaarde dat aan de overige punten van dit protocol voldaan wordt.

TRAINING

Als het paard geen passende training heeft gehad om om te kunnen gaan met bepaalde doelgroepen of situaties kan het stress ervaren. Een geschikt therapiepaard heeft training gehad op de volgende vlakken: een goede socialisatie, gewenning aan aanraking en de basistraining. Het is belangrijk dat het paard al jong wordt blootgesteld aan verschillende soorten stimuli. Hoe bekender het dier is met de atmosfeer en routine, hoe comfortabeler hij zich zal voelen. Daarnaast is het belangrijk dat het paard gedesensitiseerd is voor aanraking, tuig, voorwerpen en situaties om angstreacties te voorkomen. Tot slot is het belangrijk dat het paard bekend is met belangrijke basiscommando's, zodat hij weet hoe hij moet reageren. Hier kan ook gedacht worden aan aanraken en aaien, leiden aan een halster en het optillen van voeten. De training behoort hierbij veilig, leuk en positief te blijven. Als conclusie zijn daar de volgende richtlijnen uit naar voren gekomen:

Een therapiepaard dient gesocialiseerd te zijn met mensen, andere paarden en andere diersoorten die hij tegenkomt in zijn leefomgeving.

Een therapiepaard dient gedesensitiseerd te zijn voor aanraking, tuig, materialen die gebruikt worden tijdens de interventie.

Een therapiepaard dient de benodigde vaardigheden en (basis)commando's te kennen om het betreffende werk uit te kunnen gaan voeren. Hieronder vallen aanraken en aaien, het omdoen, omhebben en lopen aan het halster, voeten optillen.

Alle training dient veilig, leuk en positief te zijn en bij de training dient het welzijn van het paard voorop te staan.

3.5 Professional

De professional, in sommige gevallen samen met de begeleider van het paard, is de ultieme bewaker van het welzijn van hun paard. Een bekwame professional is niet alleen iemand die gemotiveerd is om de cliënt te helpen, maar ook de behoeften van het dier beschermt. (Ng et al., 2019) Bewustzijn en gevoeligheid voor het door het paard vertoonde gedrag en zijn reacties is hierbij van groot belang. Dit hoort een basisvoorwaarde te zijn voor een verantwoorde interventie. (Wohlfarth & Olbrich, 2014) Hallberg (2008) identificeert drie gebieden van ethische bezorgdheid voor professionals in het werkveld van EAI: een gebrek aan competentie met betrekking tot het praktisch toepassen van EAI, een gebrek aan paardenkennis en ervaring en tot slot een gebrek aan veiligheidsbewustzijn. Dit hoofdstuk is daarom opgedeeld in de onderdelen 'opleiding' en 'veiligheidsbewustzijn'.

Opleiding

De groeiende populariteit van AAI verhoogt de kans dat mensen of organisaties een bedrijf starten zonder adequate opleiding (Enders-Slegers et al., 2019). Het komt voor dat professionals de juiste training niet hebben gevolgd om op een correcte manier het welzijn van zowel de cliënt als het paard te kunnen waarborgen (Brandt, 2013; Compitus, 2019). De professional moet begrijpen dat AAT veel meer is dan de cliënt meenemen naar het dier en hun uit te nodigen om met het dier om te gaan (Chandler, 2012). De professional is verantwoordelijk voor het welzijn van het dier. Dit vereist een minimum aan opleiding en vaardigheden om de veiligheid te waarborgen tijdens een interventie (Fine et al., 2019).

Om te beginnen dienen professionals die dieren inzetten in een interventie, een pedagogische, sociale of therapeutische opleiding gevolgd te hebben (Huizen & Lambers, 2009; Wohlfarth, Olbrich, & Baumeister, 2014). Ethisch en juridisch gezien is een bevoegde professional binnen de gezondheidszorg verantwoordelijk voor de klinische dienstverlening, met daarbij het gebruik van klinische redenering om een passende behandeling vast te stellen (Hallberg, 2018). Uit onderzoek kwam naar voren dat professionals al sterke coach of therapievaardigheden behoren te hebben, zonder toevoeging van het dier, voordat ze het therapiedier mogen integreren in hun interventie (Chandler, 2012, Stewart, 2014; VanFleet, Fine & Faa-Thompson, 2019).

De European Society for Animal Assisted Therapy (ESAAT) heeft in hun richtlijnen opgenomen dat een groot aspect van AAT de educatie en training van een professional erg belangrijk is. Er wordt hierbij ook aangeraden om specifieke trainingen te volgen die gericht zijn op het dier (ESAAT, 2012; Wohlfarth, Olbrich, & Baumeister, 2014). Het spreekt eigenlijk voor zich dat een bekwame professional bij

het integreren van een nieuwe behandelmethode, langdurige training en begeleiding zoekt. Korte seminars of workshops die binnen een (of enkele) dag(en) kunnen worden afgerond, kunnen niet worden gebruikt als vervanging van een gecertificeerde opleiding (Fry, 2013). Opleidingen en trainingen zorgen voor effectieve, veilige en betrouwbare behandelingsmogelijkheden (Fine et al., 2019). Alleen door training, supervisie en ervaring leren professionals de vaardigheden die nodig zijn om veilige beslissingen te nemen (Chapman & Thompson, 2016)

De IVA- expertgroep Paarden en Ezels heeft in samenwerking met het instituut voor Antrozoölogie het 'Basisdocument AAI kwaliteitsregister Nederland: Levels, opleidingseisen en instapvereisten individuen voor AAI met paardachtigen (EAI)' opgesteld. Hierin wordt een curriculum gegeven met de kwaliteitseisen waaraan een opleiding in de EAI moet voldoen. De standaarden zijn opgedeeld in 3 niveaus: Level 1 – kerncompetenties, Level 2 – gevorderde competenties en tot slot Level 3- beroepsmatige specialistische competenties. Dit document is terug te vinden op: <https://aairegister.nl/wp-content/uploads/2020/11/Basisdocument-level-en-opleidingen-paard-202010.pdf> (AKR, 2020)

Veiligheidsbewustzijn

Dieren kunnen bepaalde complicaties toevoegen aan een therapeutisch proces (VanFleet et al., 2019). Hierdoor is het van cruciaal belang dat professionals en/of bedrijven zich bewust zijn van de mogelijke risico's (Brelsford et al., 2020; Fry, 2013; IAHAIO, 2014). Deze risico's dienen op voorhand geïnventariseerd en beoordeeld te worden en praktische beheersmaatregelen dienen geïmplementeerd te worden, om zo cliënt en dier te kunnen beschermen (Brelsford et al., 2020; Chapman & Thompson, 2016) De professional heeft hierin de taak om cliënten bewust te maken van de aard en duur van de interventie, de grenzen van vertrouwelijkheid en de visie van de professional. Tot slot dient de professional de veiligheidsoverwegingen met het werken met paarden te bespreken met de daarbij behorende risico's, voorafgaand aan de eerste interventie. (Brandt, 2013)

De professional is tijdens de interventie verantwoordelijk voor zowel dier als cliënt (Brandt, 2013; Hallberg, 2018; Pet Partners, 2017; Stewart, 2014). Een bekwame professional begrijpt dat het therapiedier de verantwoordelijkheid is van de professional en dat er een direct verband ligt tussen dierenwelzijn en de veiligheid van de cliënt (Stewart, 2014). De professional dient dan ook zijn verantwoording te nemen als het welzijn van het dier in het gedrang komt (Brelsford et al., 2020; Chandler, 2012; Hallberg, 2018; IAHAIO, 2014; Stewart, 2014). Dit kan zijn door in te grijpen als het welzijn van het dier in gedrang komt, de interventie stop te zetten of een pauze in te lassen voor het dier (zie Hoofdstuk 3.3). Een cruciale vaardigheid is de aandacht voortdurend te verdelen tussen de cliënt en het dier, zonder de kwaliteit van de geboden service in gevaar te brengen. Zo kunnen stressvolle situaties, die schadelijk voor dier en cliënt kunnen zijn, worden voorkomen. Deze vaardigheid is niet gemakkelijk en vraagt veel van de professional. Soms dient de professional zijn strategieën aan te passen om aan de behoeften van het dier te voldoen, terwijl ze

reageren op de cliënt. Daarnaast moet een professional in staat zijn om een situatie snel te evalueren, om er vervolgens goed op te kunnen reageren. (VanFleet et al., 2019)

Vaak dienen professionals richtinggevend en standvastig te zijn tegenover cliënten om zo de veiligheidsregels met het werken met paarden te kunnen hanteren. Dit kan leiden tot het verwijderen van de cliënt of het verlenen van eerste hulp. (Brandt, 2013) Het is hierbij van belang dat de professional altijd aanwezig is om alles onder controle te houden (IAHAIO, 2014; Murthy et al., 2015), dit houdt ook in dat gebruik van mobiel of bezig zijn met andere activiteiten moet worden vermeden (Murthy et al., 2015). Door als professional ten alle tijden aanwezig te zijn, of door een handler aanwezig te laten zijn, kan de veiligheid van dier en cliënt gewaarborgd worden.

OP HET PAARD

Stichting Veilige Paardensport heeft een veiligheidscertificaat opgericht voor alle hippische accommodaties, om de veiligheid te bevorderen. In het Handboek Veilig Paardrijden heeft deze stichting eisen, normen en aanbevelingen uiteengezet, waar een bedrijf waar paarden gehouden worden aan moet voldoen. Het doel van deze eisen is om te zorgen dat het aantal ongevallen daalt en de ernst hiervan afneemt. Het handboek is terug te vinden via de volgende link:

<https://www.veiligpaardrijden.nl/wp-content/uploads/2020/12/Handboek-SVP-januari-2021.pdf> De veiligheidseisen zullen gebaseerd worden op de eisen van dit certificaat. Deze zijn terug te vinden in het handboek. (Stichting Veilige Paardensport, 2021)

MATERIALEN

Harnachement die gebruikt worden tijdens de interventie moeten goed passen (zadels & halsters) (Stichting Veilige Paardensport, 2021). Daarnaast moet materiaal veilig zijn om te gebruiken. Ongeschikt materiaal kan zorgen voor onnodige stress of het ontstaan van verwondingen bij het paard. (Tierärztliche Vereinigung für Tierschutz, 2012) Daarnaast dient het harnachement regelmatig gecontroleerd te worden (Stichting Veilige Paardensport, 2021). Stichting Veilige Paardensport heeft een controlelijst gemaakt die terug te vinden is in het handboek.

Deelconclusie

In deze deelconclusie wordt antwoord gegeven op de deelvraag: **Aan welke eisen dient een professional te voldoen om een verantwoorde interventie neer te kunnen zetten?** Vervolgens zijn er richtlijnen opgesteld.

De IVA- expertgroep Paarden en Ezels heeft in samenwerking met het instituut voor Antrozoölogie het 'Basisdocument AAI kwaliteitsregister Nederland: Levels, opleidingseisen en instapvereisten individuen voor AAI met paardachtigen (EAI)' opgesteld. Hierin geven zij een curriculum voor de kwaliteitseisen waaraan een opleiding in EAI aan behoort te voldoen. Dit zorgt ervoor dat de kwaliteit en daarmee ook het welzijn van paardondersteunde interventies wordt verbeterd. Hierom is er

besloten hier een aanbeveling van te maken, zodat opleidingen en professionals hiernaartoe kunnen werken. Hier is de volgende aanbeveling uit ontstaan:

Aanbeveling

Voor een beginnende professional of professional die zich wil bijscholen is het ten zeerste aan te raden om een opleiding te volgen die aan de kwaliteitseisen van het AAI Kwaliteitsregister ² voldoet. (AKR, 2020)

VEILIGHEIDSBEWUSTZIJN

Dieren kunnen bepaalde complicaties toevoegen aan het therapeutisch proces, het is daarom belangrijk dat de professional zich bewust is van de mogelijke risico's. Er dienen praktische beheersmaatregelen geïmplementeerd worden, om zo cliënt en dier te kunnen beschermen. Daarnaast dient de cliënt bewust gemaakt te worden van de aard en duur van de interventie, grenzen van vertrouwelijkheid, veiligheidsoverwegingen met bijbehorende risico's en tot slot de visie van de professional. De professional is tijdens de interventie verantwoordelijk voor mens en cliënt. Het is belangrijk dat de professional altijd aanwezig is om alles onder controle te houden. Het gebruik van mobiel en bezig zijn met andere activiteiten moet dan ook worden vermeden.

Om het concreter te maken zijn aan de eerste richtlijn de volgende voorbeelden van praktische beheersmaatregelen toegevoegd: een ongevallenplan, veiligheidsmaatregelen binnen de interventie, zoals dichte schoenen, een cap, geen scherpe voorwerpen in de buurt, etc. Daarnaast is het belangrijk dat voor alle activiteiten die op het paard plaats vinden de eisen en richtlijnen van het veiligheidscertificaat in acht genomen worden. Dit kan ervoor zorgen dat het aantal ongevallen daalt en de gevolgen hiervan minder ernstig zijn. Als conclusie zijn daar de volgende richtlijnen uit naar voren gekomen:

De professional is zich bewust van de mogelijke risico's binnen de interventies en heeft op voorhand praktische beheersmaatregelen opgesteld. *Hierbij kan gedacht worden aan een ongevallenplan, het nemen van veiligheidsmaatregelen binnen de interventie (dichte schoenen, cap, geen scherpe voorwerpen in de buurt), etc.*

De professional dient de cliënt bewust te maken van de aard en duur van de interventie, de grenzen van vertrouwelijkheid, veiligheidsoverwegingen met de daarbij behorende risico's en de visie van de professional.

De professional dient tijdens de interventie altijd aanwezig te zijn om zo de veiligheid van mens en dier te kunnen waarborgen. Dit houdt ook in dat gebruik van mobiel of bezig zijn met andere activiteiten moet worden vermeden.

Interventies op het paard en met aangespannen paard: Bij deze interventies dienen de eisen en richtlijnen van het 'Handboek Veilig Paardrijden' ³ in acht genomen te worden.

Het harnachement dat gebruik wordt tijdens de interventie moet goed passen en veilig zijn om te gebruiken. Ongeschikt materiaal kan zorgen voor onnodige stress of ontstaan van verwondingen. Het harnachement dient regelmatig gecontroleerd te worden.

Om het voor het werkveld concreet te maken is toegevoegd dat het ieder kwartaal gecontroleerd, behoort te worden. Dit zorgt ervoor dat met regelmaat grondig gecontroleerd wordt of alles nog goed past en veilig is. Tot slot dient harnachement wat niet meer juist past of stuk is, vervangen te worden, zodat het welzijn van het paard niet in het geding komt. Als conclusie is daar de volgende richtlijn uit naar voren gekomen:

Harnachement en andere materialen die eventueel gebruikt worden tijdens de interventie moet goed passen en veilig zijn (zadels/hoofdstellen/halsters/enz.). Daarnaast dient het harnachement elk kwartaal gecontroleerd te worden. Er wordt gecheckt of het harnachement nog op de juiste manier past en of alles nog heel is.

3.6 Cliënt

De cliënt speelt een belangrijke rol binnen de interventie. De cliënt is namelijk degene waarvoor de interventie wordt opgesteld met als doel verbetering en/of ontwikkeling. (Raad voor Dierenaangelegenheden, 2019). Om ervoor te zorgen dat de interventie de gewenste effecten behaalt en daarnaast zowel welzijn en veiligheid van dier en mens worden gewaarborgd, dienen er ook voorwaarden opgesteld te worden voor de cliënt. Deze voorwaarden zullen in dit hoofdstuk worden besproken.

Geschiktheid

Niet iedere cliënt is geschikt om deel te nemen aan paardondersteunde interventies (Brandt, 2013; Chandler, 2012; Compitus, 2019; ESAAT, 2012; Hallberg, 2018; Shelton et al., 2011). Het is essentieel om een cliënt te evalueren voor hij deel kan nemen in een paardondersteunde interventie, dit kan door middel van een intake (Chandler, 2012; Hallberg, 2018; Shelton et al., 2011; Winkle et al., 2019). De professional dient hierin onderbouwde keuzes te maken, zodat de veiligheid van paard en cliënt niet in het geding komen (Brandt, 2013; ESAAT, 2012).

Cliënten die een geschiedenis hebben met dierenmishandeling en/of cliënten die een gevaar zijn voor zichzelf of de ander zullen geen geschikte kandidaten zijn voor de paardondersteunde interventie. Daarnaast dient rekening te worden gehouden met medische condities die een veiligheidsrisico kunnen vormen voor cliënt of paard. Cliënten die medisch onstabiel zijn, mogen pas deelnemen wanneer ze gezond verklaard zijn door een dokter. Dit geldt ook voor cliënten die een zoönose hebben die overdraagbaar kan zijn op het dier (Brandt, 2013; Chandler 2012).

De ideale cliënt voor een dierondersteunde interventie is bereid tot interactie met het dier en accepteert dit. De cliënt gaat op een zachte, niet bedreigende manier om met het dier, wat ervoor zorgt dat er een wederkerigheid aanwezig is. Hierdoor heeft de mens baat bij het contact met een niet-gestrest dier. (Ng et al., 2019) De professional dient hierin onderbouwde keuzes in te maken, waarbij de veiligheid van paard en cliënt niet in het geding komt (Brandt, 2013; ESAAT, 2012). Als het paard niet veilig is, dan kan de therapie niet effectief zijn en kan dit zelfs leiden tot terugvallen in de behandeling (Brandt, 2013).

Intake

Het is belangrijk dat de professional met de cliënt de ervaringen en het comfortniveau met paarden bespreekt (Brandt, 2013; ESAAT, 2012). De professional dient voldoende op de hoogte te zijn van de behoeften van de cliënt om de interventie op de juiste manier vorm te geven (Brelsford et al., 2020; Chandler 2012). Cliënten mogen niet onder druk worden gezet om in de buurt van het dier te komen (Chandler, 2012). De integratie van de paardondersteunde activiteiten moeten niet overhaast worden uitgevoerd, zeker wanneer de cliënt angstig is of weinig tot geen ervaring heeft met paarden. Een gewinnings-sessie voorafgaand

aan de interventie kan hierbij helpen om de cliënt langzaam te laten wennen aan het paard. (Brelsford et al., 2020)

Voor de professional is het handig om van tevoren te weten of de cliënt last heeft van allergieën of angsten voor het paard (Brelsford et al., 2020; Chandler, 2012). Cliënten met allergieën hoeven niet direct uitgesloten te worden van de paardondersteunde interventie. Deelname hangt af van de ernst van de allergie. (Brelsford et al., 2020) Wanneer de allergie ernstig is en niet met medicatie onder controle kan worden gehouden, mag de cliënt niet deelnemen in de interventie (Chandler, 2012). De cliënt moet bewust worden gemaakt van de aard en duur van de interventie, de grenzen van vertrouwelijkheid en de visie van de professional. Tot slot dient de professional de veiligheidsoverwegingen met het werken met paarden te bespreken met de daarbij behorende risico's, voorafgaand aan de eerste interventie. (Brandt, 2013)

Deelconclusie

In deze deelconclusie zal antwoord worden gegeven op de deelvraag: **Aan welke eisen dient een cliënt te voldoen voor een veilige interventie?**

Niet iedere cliënt is geschikt voor deelname aan paardondersteunde interventies. Doormiddel van een intake kan de cliënt worden gescreend. Als conclusie zijn daar de volgende richtlijnen uit naar voren gekomen

Er dient een intake te worden gehouden met de cliënt voor hij mee kan doen in de paardondersteunde interventie. Deze intake zal uitwijzen of deze interventie geschikt is voor de cliënt.

Cliënten die een geschiedenis hebben met dierenmishandeling en/of cliënten die een gevaar zijn voor zichzelf of de ander zullen geen geschikte kandidaten zijn voor de paardondersteunde interventie.

Cliënten die medisch onstabiel zijn, mogen pas deelnemen als ze gezond verklaard zijn door een dokter.

Cliënten met ernstige allergieën die niet met medicatie onder controle kan worden gehouden, mogen niet deelnemen aan de interventie.

4 Bronnenlijst

AKR (AAI Kwaliteitsregister) (2020). *Basisdocument AAI Kwaliteitsregister (AKR): levels, opleidingseisen en instapvereisten individuen voor AAI met paardachtigen (EAI)*. Geraadpleegd van <https://aaregister.nl/wp-content/uploads/2020/11/Basisdocument-level-en-opleidingen-paard-202010.pdf>.

Arrazola, A., & Merkies, K. (2020). Effect of Human Attachment Style on Horse Behaviour and Physiology during Equine-Assisted Activities – A Pilot Study. *Animals*, 10(7), 1156. <https://doi.org/10.3390/ani10071156>.

Avera, C. (2018, 13 juni). *Horse burnout in the equine therapy industry*. Souseeker Journey. Geraadpleegd op 14-09-2020 van <https://souseekerjourney.com/2018/06/13/horse-burnout-in-the-equine-therapy-industry/>.

Bass, M. M., Duchowny, C. A., & Llabre, M. M. (2009). The Effect of Therapeutic Horseback Riding on Social Functioning in Children with Autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 39(9), 1261–1267. <https://doi.org/10.1007/s10803-009-0734-3>.

Bierke, C. M., Meinen, R. H., Wilkens, E. E., Leponiemi, M. A., & Hiney, K. M. (2013). A comparison of negative and positive reinforcement in naïve horses. *Journal of Equine Veterinary Science*, 33(5), 397. <https://doi.org/10.1016/j.jevs.2013.03.170>.

Brandt, C. (2013). Equine-Facilitated psychotherapy as a complementary treatment intervention. *The practitioner Scholar: Journal of counselling and Professional Psychology*, 2(1), 34–63.

Brelsford, V. L., Dimolareva, M., Gee, N. R., & Meints, K. (2020). Best Practice Standards in Animal-Assisted Interventions: How the LEAD Risk Assessment Tool Can Help. *Animals*, 10(6), 974. <http://dx.doi.org/10.3390/ani10060974>.

Cartier, A., Sannen, A., De Mits, S., Vos, J., & Rosseel, M. (2017). *ZorgBeest - Mens-dier relatie in de zorgverlening: ontwikkeling van richtlijnen voor een duurzame samenwerking*. (Onderzoeksproject). Odisee Hogeschool,

Brussel. Geraadpleegd van <https://core.ac.uk/download/pdf/153424096.pdf>.

Chandler, C. (2001). Defining the human- animal bond. In A. H. Fine (Red.), *Handbook on animal-assisted therapy* (pp. 5). London, United Kingdom: Elsevier Academic Press.

Chandler, C. K. (2012). *Animal assisted therapy in counseling* (2nd ed.). New York, NY: Routledge.

Chapman, M., & Thompson, K. (2016). Preventing and Investigating Horse-Related Human Injury and Fatality in Work and Non-Work Equestrian Environments: A Consideration of the Workplace Health and Safety Framework. *Animals*, 6(5), 33. <https://doi.org/10.3390/ani6050033>.

Cieśla, A. (2007). The Characteristic of Horses Used in Hippotherapy in Selected Horse Therapy Centres in Poland. *Acta Scientiarum Polonorum Zootechnica*, 6 (1), 3-14.

Compitus, K. (2019). The Process of Integrating Animal-Assisted Therapy into Clinical Social Work Practice. *Clinical Social Work Journal*. (pp. 7-8) <https://doi-org.hvhl.idm.oclc.org/10.1007/s10615-019-00721-3>.

Corson, S. A., Corson, E. O., Gwynne, P. H., & Arnold, E. A. (1975). Forward thinking: The evolving field of human-animal interactions. In A. H. Fine (Red.), *Handbook on animal-assisted therapy* (pp. 24). London, United Kingdom: Elsevier Academic Press.

Cumella, E. J. (2003). Questions & Answers. *Eating Disorders*, 11(2), 143-147. <https://doi.org/10.1080/10640260390199325>.

D'hanes, S. (2008). *Studie naar de toepassing van interventies met assistentie van dieren in de hulpverlening: Een exploratief onderzoek bij de Vlaamse gevangenen en reïntegratieprojecten*. (Scriptie). Universiteit Gent, Gent. https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/293/274/RUG01-001293274_2010_0001_AC.pdf.

Davies Morel, M. C. G. (2015). *Equine reproductive physiology, breeding and stud management* (4th edition). 166–181. <https://doi.org/10.1079/9781780644424.0166>.

Davies, Z. (2017). *Equine Science* (3rd edition). [EPub], Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.

De Bruijn, J. (2018, 4 december). *Veiligheid, welzijn en ethiek; hoe borg jij dit als je je paard inzet in coaching of therapie?* Vereniging Paarden Coaching Nederland. Geraadpleegd van <https://www.v-pcn.nl/paardennieuws/veiligheid-welzijn-en-ethiek-hoe-borg-jij-dit-als-je-je-paard-inzet-in-coaching-of-therapie/>.

De Santis, M., Contalbrigo, L., Borgi, M., Cirulli, F., Luzi, F., Redaelli, V., ... Farina, L. (2017). Equine Assisted Interventions (EAls): Methodological Considerations for Stress Assessment in Horses. *Veterinary Sciences*, 4(4), 44. <https://doi.org/10.3390/vetsci4030044>.

Deutsches Kuratorium Für Therapeutisches Reiten e.v. (DKThR). (2019). *Durchführungsbestimmungen (Richtlinien) für die Hippotherapie (DKThR)*. Geraadpleegd van https://www.dkthr.de/wp-content/uploads/2020/07/Durchfuhrungsbestimmungen_in_den_vier_Fachbereiche_n_des_Therapeutischen_Reitens__Stand_06.2019.pdf.

Dierendonck, M., & Goodwin, D. (2005). Social contact in horses: Implications for human-horse interactions. *The Human Animal Relationship*, 65-81. Geraadpleegd van https://www.researchgate.net/publication/27694601_Social_contact_in_horses_Implications_for_human-horse_interactions.

Douwes, M., de Kraker, H., Wilms, M., Hosseini, Z., van der Meer, L., Bouwes, L., & Schoone, M. (2020). Preventie beroepsziekten door fysieke belasting. Leiden: TNO. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:fa626391-6874-4700-99ec-b7bb84004b27>.

Draaisma, R. (2018) *Language signs and calming signals of horses*. Boca Raton, FL: CRC Press.

Earles, J. L., Vernon, L. L., & Yetz, J. P. (2015). Equine-Assisted Therapy for Anxiety and Posttraumatic Stress Symptoms. *Journal of Traumatic Stress*, 28(2), 149–152. <https://doi.org/10.1002/jts.21990>.

Enders-Slegers, M.

J., Hediger, K., Beetz, A., Jegatheesan, B., & Turner, D. (2019). Animal- Assisted Interventions in an International Perspective: Trends, Research, and Practices. In A. Fine (Red.), *Handbook on Animal-Assisted Therapy* (5e), (pp. 465 -478). Londen, United Kingdom: Academic Press.

Enders-Slegers, M.-J. (2019). *Waarom erkenning*. Geraadpleegd op 25-1-2021, van <https://instituutvoorantrozologie.nl/waarom-erkenning/>.

ESAAT. (2012). *The European Society for Animal-Assisted Therapy (ESAAT) guidelines on quality assurance in animal-assisted therapy*. Geraadpleegd van https://www.en.esaat.org/fileadmin/_migrated/content_uploads/guidelines_on_quality_assurance_in_animal-assisted_therapy.pdf.

Fesjáková, M., Kottferová, J., Dankulinová, Z., Haladová, E., Matos, & R., Miño, I. (2013). Some possible factors affecting horse welfare assessment. *Acta Veterinaria Brno*, 82(4), 447-451. <https://doi.org/10.2754/avb201382040447>.

Fesjáková, M., Kottferová, J., Mareková, J., Jakuba, T., Ondrašovičová, O., & Ondrašovič, M. (2009). Ethical Aspects Related to Involvement of Animals in Animal Assisted Therapy. *Folia Veterinaria*, 53(1), 62-64.

Fine, A. H. & Beck A. M. (2019). Understanding our kinship with animals. In A. H. Fine (Red.), *Handbook on animal-assisted therapy* (pp. 5). London, United Kingdom: Elsevier Academic Press.

Fine, A. H. (2019). *Handbook on Animal-Assisted Therapy* (5de editie). (pp. 208) London, United Kingdom: Elsevier Academic Press.

Fine, A. H., Beck, A. M., & Ng, Z. (2019). The State of Animal-Assisted Interventions: Addressing the Contemporary Issues that will Shape the Future. *International journal of environmental research and public health*, 16(20), 3997. <https://doi.org/10.3390/ijerph16203997>.

Fine, A. H., Tedeschi P., Morris K. M., & Elvove E. (2019). Understanding our kinship with animals. In A. H. Fine (Red.), *Handbook on animal-assisted therapy* (pp. 24-39). London, United Kingdom: Elsevier Academic Press.

Flom, B (2005). Defining the human- animal bond. In A. H. Fine (Red.), *Handbook on animal-assisted therapy* (pp. 5). London, United Kingdom: Elsevier Academic Press.

Fournier, A. K. (2019). *Animal-Assisted Intervention: Thinking Empirically*. (pp. 49, 50, 128). [PDF], Cham, Zwitserland: Springer <https://ebookcentral.proquest.com/lib/vhluiversity/detail.action?docID=5995803>.

Frederick, K. E., Ivey Hatz, J., & Lanning, B. (2015). Not Just Horsing Around: The Impact of Equine-Assisted Learning on Levels of Hope and Depression in At-Risk

Adolescents. *Community Mental Health Journal*, 51(7), 809–817.
<https://doi.org/10.1007/s10597-015-9836-x>.

Freund, L. S., Brown, O. J., & Buff, P. R. (2011). Equine-assisted activities and therapy for individuals with physical and developmental disabilities: an overview of research findings and the types of research currently being conducted. In P. McCardle, S. McCune, J. A. Griffin, L. Esposito, & L. S. Freund (Eds.), *Animals in our lives: human-animal interaction in family, community and therapeutic settings* (pp. 165–182). Baltimore, MD: Brookes Publishing Company.

Fry, N. E. (2013) Equine-Assisted Therapy: An Overview. In Grassberger M., Sherman R., Gileva O., Kim C., Mumcuoglu K. (Eds) *Biotherapy - History, Principles and Practice*. Dordrecht, Nederland: Springer. https://doi-org.hvhl.idm.oclc.org/10.1007/978-94-007-6585-6_10.

Fureix, C., Bourjade, M., Henry, S., Sankey, C., & Hausberger, M. (2012). Exploring aggression regulation in managed groups of horses *Equus caballus*. *Applied Animal Behaviour Science*, 138(3–4), 216-228. <https://doi.org/10.1016/j.applanim.2012.02.009>.

Fureix, C., Menguy, H., & Hausberger, M. (2010). Partners with Bad Temper: Reject or Cure? A Study of Chronic Pain and Aggression in Horses. *PLoS ONE*, 5(8), 1-6. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0012434>.

Fureix, C., Pagès, M., Bon, R., Lasalle, J. M., Kuntz, P., & Gonzalez, G. (2009). A preliminary study of the effects of handling types on horses' emotional reactivity and the human-horse relationship. *Behavioural Process*, 82(2), 202-210. <https://doi.org/10.1016/j.beproc.2009.06.012>.

Gasińska, M., Krupiński, J., Należyty, M., Paszkiewicz, A., Smolak, W., Solecka, I., ..., Woińska, M. (2007). *Kanony Polskiej Hipoterapii*. Geraadpleegd van https://pthip.org.pl/files/KANONY_POLSKIEJ_HIPOTERAPII.pdf.

Geerling, A. (2011). *Het paard als partner: een inventarisatie van paardondersteunde interventies in therapie, coaching en training*. [Bachelorscriptie]. Geraadpleegd van <https://edepot.wur.nl/170240>.

Gomolla, A. (2020). *Pferdegestützte Therapie und Förderung: Band 1: Grundlagen reittherapeutischer Interventionen als additive Therapie und Entwicklungsförderung*. Norderstedt, Duitsland: Books on Demand.

Hall, C., Goodwin, D., Heleski, C., Randle, H., & Waran, N. (2008). Is there evidence of learned helplessness in horses? *Journal of Applied Animal Welfare Science*, 11(3), 249-266. <https://doi.org/10.1080/10888700802101130>.

Hallberg, L. (2008). *Walking the way of the horse: Exploring the power of the horse-human relationship*. Bloomington, IN: iUniverse.

Hallberg, L. (2017). *The clinical practice of equine assisted therapy: including horses in human healthcare*. Oxfordshire, United Kingdom: Routledge.

Hallberg, L. (2018). *The Equine-Assisted Therapy Workbook : A Learning Guide for Professionals and Students*. (pp. 41-42, 103-104). New York, NY: Routledge.

Hamerlinck, J. (2015). *Psychotherapie met assistentie van paarden: een verkennend literatuuronderzoek*. (Masterproef). Universiteit Gent, Gent. Geraadpleegd van <https://vivesweb.be/celmensenpaard/wp-content/uploads/sites/26/2015/03/masterproef.pdf>.

Hanggi, E. B. (2005). The Thinking Horse: Cognition and Perception Reviewed. *AAEP Proceedings*, 51, 246–255. Geraadpleegd van <http://www.equineresearch.org/support-files/hanggi-thinkinghorse.pdf>.

Hartmann, E. (2010). *Managing Horses in Groups to Improve Horse Welfare and Human Safety: Reactions to Mixing and Separation*. (Proefschrift). Swedish University of Agricultural Sciences, Uppsala. Geraadpleegd van <https://core.ac.uk/download/pdf/11695556.pdf>.

Hartmann, E., Søndergaard, E., & Keeling, L. J. (2012). Keeping horses in groups: A review. *Applied Animal Behaviour Science*, 136(2–4), 77-87. <https://doi.org/10.1016/j.applanim.2011.10.004>.

Hatch, A. (2015). The View from all Fours: A Look at an Animal-Assisted Activity Program from the Animal's Perspective, *Anthrozoös*, 20(1), 37-50. <https://doi.org/10.2752/089279307780216632>.

Hausberger, M., Gautier, E., Biquand, V., Lunel, C., & Jégo, P. (2009). Could Work Be a Source of Behavioural Disorders? A Study in Horses. *PLoS ONE*, 4(10). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0007625>.

Hofman, L. (2013). *Therapie met hulp van paarden: een experience based practice*. Rijksuniversiteit Groningen. (Masterscriptie). Geraadpleegd van <https://www.kickersteyn.nl/wp-content/uploads/2015/02/Masterthesis-Therapie-met-hulp-van-paarden-ZorgPKs-Lisan-Hofman.pdf>.

Hollenhorst, H., & Wagenknecht, R. (2015). *The view of the horse: Equine assisted coaching from the horses' point of view*. (Scriptie). <https://pdfs.semanticscholar.org/5eff/9a52561ffd502440bc28141a8b88cc65f353.pdf>.

IAHAIO, (2014). *Witboek van IAHAIO*. Geraadpleegd op 1 oktober 2020 van <https://iahaio.org/wp/wp-content/uploads/2017/05/iahaio-white-paper-2014-dutch.pdf>.

IAHAIO. (2014). *IAHAIO White Paper: The IAHAIO definitions for animal assisted intervention and animal assisted activity and guidelines for wellness of animals involved*. Geraadpleegd van <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.733.1050&rep=rep1&type=pdf>.

Ijichi, C., Collins, L. M., Creighton, E., & Elwood, R. W. (2013) Harnessing the power of personality assessment: subjective assessment predicts behaviour in horses. *Behavioural Processes*, 96, 47-52. <https://doi.org/10.1016/j.beproc.2013.02.017>

Ijichi, C., Collins, L. M., & Elwood, R. W. (2014). Pain expression is linked to personality in horses. *Applied Animal Behaviour Science*, 152, 38-43. Doi: 10.1016/j.applanim.2013.12.007.

Instituut voor Antrozoölogie (2019). *Wat zijn dierondersteunde interventies?* Geraadpleegd van <https://instituutvoorantrozologie.nl/wat-zijn-dier-ondersteunde-interventies/>.

Kieson, E., & Abramson, C. I. (2016). Equines as tools vs partners: a critical look at the uses and beliefs surrounding horses in equine therapies and argument for mechanical horses. *Journal of Veterinary Behavior*, 15, 94–95. <https://doi.org/10.1016/j.jveb.2016.08.067>.

Köseman, A., & Şeker, I. (2015). Hippotherapy and Features of Horses used in Therapy. *Journal of Faculty of Veterinary Medicine, Erciyes University*, 12(3), 195-201.

KPW (2018). *Keurmerk Paard en Welzijn: Handleiding*. Geraadpleegd op 15 oktober 2020 van <https://keurmerkpaardenwelzijn.nl/wordpress/wp-content/uploads/Paard-en-welzijn-versie-13-september-2018-final-concept.pdf>.

Leiner, L., & Fendt, M. (2011). Behavioural fear and heart rate responses of horses after exposure to novel objects: Effects of habituation. *Applied Animal Behaviour Science*, 131(3–4), 104–109. <https://doi.org/10.1016/j.applanim.2011.02.004>.

Levinson, B. (1969). Forward thinking: The evolving field of human-animal interactions. In A. H. Fine (Red.), *Handbook on animal-assisted therapy* (pp. 24). New York, NY: Academic Press.

Liefooghe, A. (2020). *Equine-assisted psychotherapy and coaching: an evidence based framework*. Oxfordshire, United Kingdom: Routledge.

MacNamara M., Moga J., & Pachel C. (2019). What's love got to do with it? Selecting animals for animal- assisted mental health interventions. In A. H. Fine (Red.), *Handbook on animal-assisted therapy* (pp. 101). London, United Kingdom: Elsevier Academic Press.

McGreevy, P., Berger, J., De Brauwere, N., Doherty, O., Harrison, A., Fiedler, J., . . . Jones, B. (2018). Using the Five Domains Model to Assess the Adverse Impacts of Husbandry, Veterinary, and Equitation Interventions on Horse Welfare. *Animals*, 8(3), 41. <https://doi.org/10.3390/ani8030041>.

Mendonça, T., Bienboire-Frosini, C., Kowalczyk, I., Leclercq, J., Arroub, S., & Pageat, P. (2019). Equine Activities Influence Horses' Responses to Different Stimuli: Could This Have an Impact on Equine Welfare? *Animals*, 9(6), 290. <https://doi.org/10.3390/ani9060290>.

Menna, L. F., Santaniello, A., Todisco, M., Amato, A., Borrelli, L., Scandurra, C., & Fioretti, A. (2019). The Human–Animal Relationship as the Focus of Animal-Assisted Interventions: A One Health Approach. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(19), 3660. <http://dx.doi.org/10.3390/ijerph16193660>.

Moberg, G. P., & Mench, J. A. (2000). *The Biology of Animal Stress: Basic Principles and Implications for Animal Welfare*. Oxon, United Kingdom: CABI publishing.

Morrison, M. L. (2007). Health Benefits of Animal-Assisted Interventions. *Complementary Health Practice Review*. 12(1), 51-62.

Murthy, R., Bearman, G., Brown, S., Bryant, K., Chinn, R., Hewlett, B., . . . Weber, D. J. (2015). Animals in Healthcare Facilities: Recommendations to Minimize Potential Risks. *Infection Control and Hospital Epidemiology*, 36(5), 495-

516. <https://doi.org/10.1017/ice.2015.15>.

Ng, Z. Y., Albright, J. D., Fine, A. H., & Peralta, J. M. (2019). Our Ethical and Moral Responsibility: Ensuring the Welfare of Therapy Animals. In A. Fine (Red.), *Handbook on Animal-Assisted Therapy* (5e) (pp. 185-188). Londen, United Kingdom: Academic Press.

NVvP, (z.d.). *Richtlijnen, Zorgstandaarden en Generieke Modules*. Geraadpleegd van <https://www.nvvp.net/website/richtlijnen/richtlijnen>.

Ohl, F., & Hellebrekers, L. J. (2009). 'Dierenwelzijn' - De diergeneeskundige positie. *Tijdschrift voor diergeneeskunde*, 134(18).
https://www.researchgate.net/publication/254885713_Dierenwelzijn_-_De_diergeneesgeneeskundige_positie.

Ophorst, S., Ruis, M., Pompe, V., de Jong, M., van der Borg, J., Beerda, B., Visser, K., & Oomkes, C. (2014). *Dieren in de zorg*. Ede, Nederland: Ontwikkelcentrum.

Paardenarts. (2020, 23 maart). *Vaccineren*. Geraadpleegd op 12 januari 2021, van <https://www.paardenarts.nl/kennisbank/vaccineren/>.

Pawelec, A., Kubińska, M., Jastrzębska, E., & Wejer, J. (2014). Characteristics of hippotherapeutic horses in Poland. *Journal of Animal Science, Biology and bioeconomy*, 32(3), 9–19. Geraadpleegd van <https://czasopisma.up.lublin.pl/index.php/jasbb/article/view/1098/783>.

Pet Partners. (2019). *Position Statement on Animal Health and Welfare*. Geraadpleegd van <https://petpartners.org/wp-content/uploads/2019/12/PositionStatement-AnimalWelfare.pdf>.

Pet Partners. (2017). *Therapy Animal Program Standards General*. Geraadpleegd van https://petpartners.org/wp-content/uploads/2017/09/Therapy-Animal-Program-Standards_general.pdf.

Popescu, S., Diugan, E. A., & Spinu, M. (2013). The interrelations of good welfare indicators assessed in working horses and their relationships with the type of work. *Research in Veterinary Science*, 96(2), 406–414. <https://doi.org/10.1016/j.rvsc.2013.12.014>.

Price, J., Catriona, S., Welsh, E. M., Waran, N. K. (2003). Preliminary evaluation of a behavior-based system for assessment of post-operative pain in horses following arthroscopic surgery. *Veterinary anaesthesia and analgesia*, 30(3), 124-137. Doi: 10.1046/j.1467-2995.2003.00139.x

Raad voor Dierenaangelegenheden (2015). *Zorgplicht natuurlijk gewogen*. Geraadpleegd van <https://www.rda.nl/binaries/raad-voor-dierenaangelegenheden/documenten/zienswijzen/2015/03/03/zienswijze-zorgplicht-natuurlijk-gewogen/Publieksamenvatting+Zorgplicht+Natuurlijk+gewogen-druk02.pdf>.

Raad voor Dierenaangelegenheden. (2019). *Dierbare Hulpverleners*. Geraadpleegd van <https://www.rda.nl/binaries/raad-voor-dierenaangelegenheden/documenten/zienswijzen/2019/05/21/rda-zienswijze-dierbare-hulpverleners-welzijn-voor-mens-en-dier/RDA.2019.107+RDA+Zienswijze+Dierbare+hulpverleners+Welzijn+voor+mens+en+dier+%28Volledige+rapport%29.pdf>.

Raad voor Dierenaangelegenheden. (2019). *Dierbare Hulpverleners*. Geraadpleegd van <https://www.rda.nl/binaries/raad-voor-dierenaangelegenheden/documenten/zienswijzen/2019/05/21/rda-zienswijze-dierbare-hulpverleners-welzijn-voor-mens-en-dier/RDA.2019.107+RDA+Zienswijze+Dierbare+hulpverleners+Welzijn+voor+mens+en+dier+%28Volledige+rapport%29.pdf>.

Rankins, E. M., & Wickens, C. L. (2020). A systematic review of equine personality. *Applied Animal Behaviour Science*, 231. <https://doi.org/10.1016/j.applanim.2020.105076>

Rochais, C., Henry, S., Fureix, C., Hausberger, M. (2016). Investigating attentional process in depressive-like domestic horses (*Equus caballus*). *Behavioural Processes*, 124, 93-96.

Rutgers, P. (2017). *'Help, mijn juf is een paard!'*. Amsterdam, Nederland: Uitgeverij SWP.

Sankey, C., Richard-Yris, M.-A., Leroy, H., Henry, S., & Hausberger, M. (2010). Positive interactions lead to lasting positive memories in horses, *Equus caballus*. *Animal Behaviour*, 79(4), 869–875. <https://doi.org/10.1016/j.anbehav.2009.12.037>.

Scopa, C., Contalbrigo, L., Greco, A., Lanatà, A., Scilingo, E. P., & Baragli, P. (2019). Emotional Transfer in Human–Horse Interaction: New Perspectives on Equine Assisted Interventions. *Animals*, 9(12), 1030. <https://doi.org/10.3390/ani9121030>.

Sectorraad Paarden. (2020). *Missie, Visie & Strategie*. Geraadpleegd op 25 januari 2021, van <https://sectorraadpaarden.nl/missie-visie-strategie/>.

Sectorraad Paarden. (2019). *Gids voor Goede Praktijken: Richtlijnen voor het houden van en de omgang met paarden. (2.0)*. Geraadpleegd van <https://mk0sectorraadpaarden.kinstacdn.com/wp-content/uploads/2020/05/Gids-voor-Goede-Praktijken-versie-2.0-15-mei-2019-definitief-1.pdf>.

Sectorraad Paarden. (2020). *Dierenwelzijn*. Geraadpleegd van <https://sectorraadpaarden.nl/themas/dierenwelzijn/>.

Serpell, J. A. (1996). Defining the human-animal bond. In A. H. Fine (Red.), *Handbook on animal-assisted therapy* (pp. 5). London, United Kingdom: Elsevier Academic Press.

Shelton, L. S., Leeman, M., & O'Hara, C. (2011). *Introduction to Animal Assisted Therapy in Counseling*. Geraadpleegd van https://www.researchgate.net/publication/324418612_Introduction_to_Animal_Assisted_Therapy_in_Counseling.

Skrzypczak, M., & Borowska, A. (2016) Wykorzystanie terapeutyczne koni – ocena przydatności do hipoterapii. *Poznań Humanistic notebooks*, Volume XXIX.

Sloet-van Oldruitenborgh-Oosterbaan, M. M. (2019). Keurmerk Paard en Welzijn. *Tijdschrift Voor Diergeneeskunde*. (144)9, 27-29. https://www.uu.nl/sites/default/files/20190925_keurmerk_paard_en_welzijn_-tvd.pdf.

Søndergaard, E., & Halekoh, U. (2003). Young horses' reactions to humans in relation to handling and social environment. *Applied Animal Behaviour Science*, 84(4), 265–280. <https://doi.org/10.1016/j.applanim.2003.08.011>.

Stewart, L. A. (2014). *Competencies in animal assisted therapy in counseling: a qualitative investigation of the knowledge, skills and attitudes required of competent animal assisted therapy practitioners*. (Proefschrift). Georgia State University, Georgia. (pp. 65-76). Geraadpleegd van https://scholarworks.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1107&context=cps_diss.

Stichting Veilige Paardensport (2021). *Handboek veilig paardrijden*. Geraadpleegd van <https://www.veiligpaardrijden.nl/wp-content/uploads/2020/12/Handboek-SVP-januari-2021.pdf>.

Suwala, M., Górecka-Bruzda, A., Walczak, M., Ensminger, J., & Jezierski, T. (2016). A desired profile of horse personality - A survey study of Polish equestrians based on a new approach to equine temperament and character. *Applied Animal Behaviour Science*, 180, 65–77. <https://doi.org/10.1016/j.applanim.2016.04.011>.

Thiel, U. (2012). *Equithérapie SHP: Ontwikkelen, bevorderen, ondersteunen en genezen met de hulp van het paard*. Lochem, Nederland: Knijnenburg Producties.

Tierärztliche Vereinigung für Tierschutz e. V. (2012). Nutzung von Tieren im sozialen Einsatz (Merkblatt Nr. 131.9 Pferde). Geraadpleegd van https://www.tierschutz-tvt.de/alle-merkblaetter-und-stellungnahmen/?no_cache=1&download=TVT-MB_131.09_Pferde_im_soz._Einsatz__Juni_2012_.pdf&did=186.

Torcivia, C. & McDonnel, S. (2021). Equine Discomfort Ethogram. *Animals*, 11(2), 580. <https://doi.org/10.3390/ani11020580>

Trotter, K. S. (2012). *Harnessing the Power of Equine Assisted Counseling*. Abingdon, Verenigd Koninkrijk: Routledge.

Trotter, K. S., Chandler, C. K., Goodwin-Bond, D., & Casey, J. (2008). A Comparative Study of the Efficacy of Group Equine Assisted Counseling With At-Risk Children and Adolescents. *Journal of Creativity in Mental Health*, 3(3), 254-284. <https://doi.org/10.1080/15401380802356880>.

Turner, W. G. (2007). Defining the human-animal bond. In A. H. Fine (Red.), *Handbook on animal-assisted therapy* (pp. 5). London, United Kingdom: Elsevier Academic Press.

Van Dorst, K., Meijer, E. (2021). Richtlijnen voor paardenwelzijn bij paardondersteunde interventies. [Bachelorscriptie, Hogeschool van Hall Larenstein].

Van Huizen, I., Lambers-Jukema, N. (2009). *Kansen voor opschaling van de inzet van paarden in de Friese hulpverlening*. Geraadpleegd van https://zorgboeren.nl/images/Documenten/Haalbaarheidsonderzoek_therapie_met_paarden_in_Friesland_2009.pdf.

VanFleet, R., Fine, A. H., & Faa-Thompson, T. (2019). Application of Animal-Assisted Interventions in Professional Mental Health Settings: An Overview of Practice Considerations. In A. Fine (Red.), *Handbook on Animal-Assisted Therapy* (5e) (pp. 229). Londen, United Kingdom: Academic Press.

Visser, K. (2002). Horsonality: a study on the personality of the horse. [PhD thesis, Universiteit Utrecht].

Visser, K. (2008). Karaktertest voor Paarden. *V-focus*, 5(4), 42–43. Geraadpleegd van <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/44110>.

Visser, K. (2011). Reactie op Gids voor Goede Praktijken van de Sectorraad Paarden. Lelystad: Wageningen UR Livestock Research. <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/184159>.

Visser, K., & Van Wijk-Jansen, E. E. C. (2012). Diversity in horse enthusiasts with respect to horse welfare: An explorative study. *Journal of Veterinary Behavior*, 7(5), 295- 304. <https://doi.org/10.1016/j.jveb.2011.10.007>

Wageningen UR Livestock Research (2012). *Welzijnsmonitor paardenhouderij – het meetprotocol*. (versie 3.0). 571, Lelystad. <https://edepot.wur.nl/238624>.

Winkle, M., Rogers, J., Katalenic, L., Gorbong, P., Gibsone, S. H., Coppernolle, D., ... Dickson, C. (2019). *Animal Assisted Intervention International Standards of Practice*. Animal Assisted Intervention International. Geraadpleegd van <https://aai-int.org/wp-content/uploads/2019/02/AAll-Standards-of-Practice.pdf>.

Wires, C. C. (2017). *Exploring Horse Reactivity and Habituation Across work types*. (Thesis). Middle Tennessee State University, Tennessee. Geraadpleegd van https://jewlscholar.mtsu.edu/bitstream/handle/mtsu/5331/Wires_mtsu_0170N_10803.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Witvoet, C., & Woudstra, C. (2013). Ezel versus paard in de zorg: Een onderzoek naar de verschillende overeenkomsten tussen ezels en paarden en hun inzet in de

zorg. [Bachelorscriptie, Hogeschool van Hall Larenstein]. Geraadpleegd van <https://www.greeni.nl/webopac/MetaDataEditDownload.csp?file=2:123512:1>.

Wohlfarth, R., & Olbrich, E. (2014) *Kwaliteitsontwikkeling en kwaliteitsborging bij dierondersteunde interventies*. Geraadpleegd van <https://instituutvoorantrozooologie.nl/wp-content/uploads/2019/08/Richtlijn-Kwaliteit-bij-AAI-met-honden.pdf>.

Wohlfarth, R., Olbrich, E., & Baumeister, S. (2014). Qualitätsstandards tiergestützter Interventionen. *MUP*, (4), 156–164. <https://doi.org/10.2378/mup2014.art21d>.

Bijlage – Ethogram ongemak bij paarden

Tabel 1. Lichaamshouding en dragen van het gewicht.

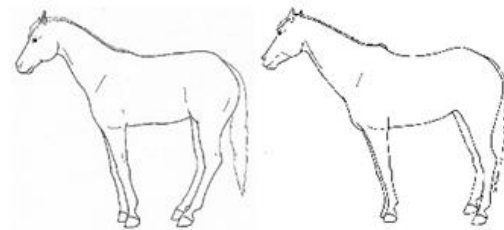
<p><i>a. Non-fysiologische Beweging</i></p> 	<p>Kreupelheid, met daarbij veranderde passen, impact en gewichtsverdeling. Hierbij kunnen veranderde plaatsing van ledematen, hoofd- en nekbewegingen voorkomen, die wijzen op het ontlasten en/of een beperkt bewegingsbereik van een ledemaat.</p>
<p><i>b. Gewichtsverplaatsing/Rusten van Ledemaat</i></p> 	<p>Regelmatig wisselen tussen het belangrijkste gewicht-dragende ledemaat/ledematen. De frequentie van abnormale gewichtsverplaatsing is meestal groter gedurende de overgang naar staande rust, alsof het paard moeite heeft om een comfortabele rustpositie te vinden.</p>
<p><i>c. Wijzen/Strekken</i></p> 	<p>Constance strekking van een voorbeen, waardoor de gewichtsbelasting op dat voorbeen vermindert. Wijzen of strekken is vaak het duidelijkst tijdens rustperiodes, maar kan ook optreden tijdens het foerageren, wanneer een voorbeen consequent craniaal wordt geplaatst, terwijl de andere caudaal en onder het lichaam wordt geplaatst (gezonde, comfortabele paarden staan gewoonlijk ofwel recht op de voorpoten, of wisselen de plaatsing van de voorpoten af wanneer zij zich verplaatsen tijdens het foerageren).</p>
<p><i>d. Langdurig Rusten van Ledemaat</i></p> 	<p>Het buigen van een voorste of achterste ledemaat, waarbij de teen van de hoef op de ondergrond rust. Het rusten van de achterpoten is een normaal gedrag, vooral tijdens het staand rusten. Langdurig rusten van een bepaald ledemaat, vooral bij alert staan of foerageren, kan wijzen op ongemak.</p>

e. Gekruist Laten Rusten van Ledematen

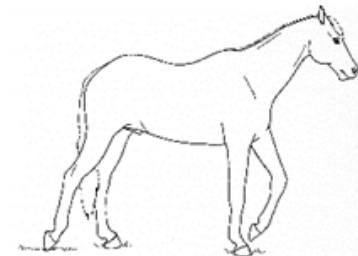
Het laten rusten van een ledemaat (meestal achter), licht gekruist achter of voor het tegenovergestelde ledemaat.

f. Ondergeschoven houding (Camping Under)

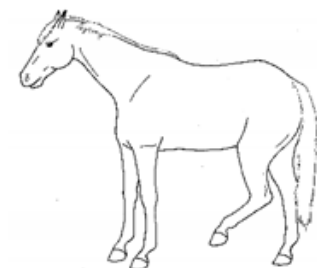
Staan met voor- en/of achterledematen bilateraal gepositioneerd onder de buik. Dit gaat soms gepaard met een gebochelde rughouding. Het dragen van het gewicht is groter op de ondergeschoven ledematen of, in het geval van het onderschuiven van zowel voor en achterledematen, kan het gepaard gaan met een ontlasting van het dragen van het gewicht van de rug.

g. Slepen van een Ledemaat

Gedeeltelijk buigen van een ledemaat zodat de teen bij het bewegen over, of net boven de ondergrond schraapt.

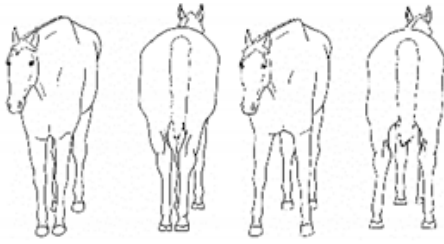
h. Laten Bungelen van een Ledemaat

Een ledemaat buigen en voor enkele seconden boven de ondergrond laten hangen, vaak in een reeks, waarbij de teen tussen de opheffingen door even licht op de ondergrond rust.

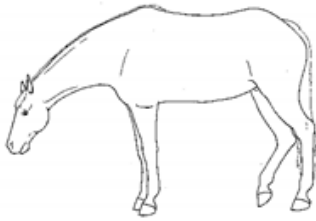

i. Basis Smal of Breed

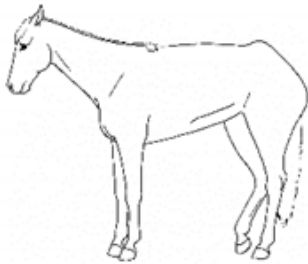
Het paard staat of beweegt met de voorste- en/of achterste ledematen meer naar mediaal of lateraal geplaatst dan normaal is voor zijn bouw.

j. Lage Hoofd Houding

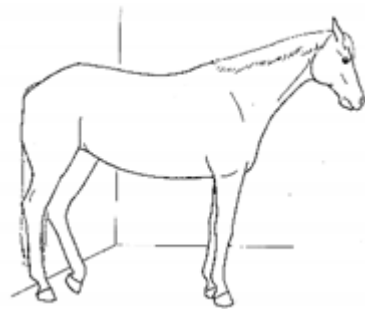
Bewegen of staan met de nek onder horizontaal. In diepe staande rust is het normaal dat het hoofd en de nek onder horizontaal komen. Een lage hoofdhouding gaat vaak gepaard met een doffe algemene houding/gedrag of uitputting.

k. Opgetrokken Buik

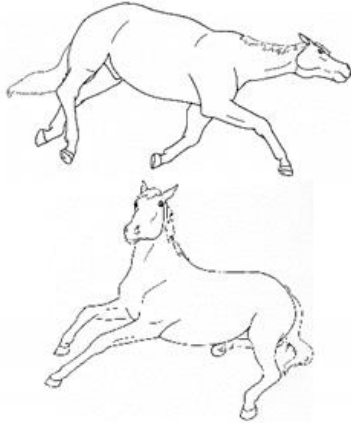
Samentrekking van de buikspieren, waardoor de flank hol wordt, soms met een gebogen rug. Verminderde voedselopname en uitdroging kunnen bijdragen aan het holle voorkomen (ook wel bekend als 'opgetrokken' of 'opgezogen').

l. Tegen Objecten Aan Leunen

Ondersteunen van gewicht en/of stabiliseren van balans tegen een muur of hek, meestal tijdens staande rust.

m. Atypische Lighouding

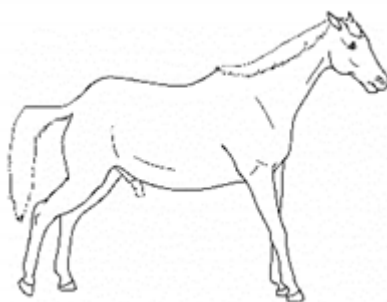
Langdurige of frequent onderbroken ligrust en/of een verhoogd tijdsbudget voor ligrust. Een atypische lighouding kan optreden in omstandigheden waarin het paard normaal niet zou gaan liggen, en het paard in volledige laterale lighouding ligt zonder te slapen. Atypische lighouding kan gepaard gaan met zuchten en/of kreunen, gespannen gezichtsspieren, gapende mond, trillende lippen, tandenknarsen en/of atypische plaatsing van de ledematen. Voor gezonde paarden varieert de typische individuele lighouding van 15 tot 40 minuten. Een langdurige lighouding kan te maken hebben met moeite met opstaan, ongemak tijdens het staan of uitputting.

n. Moeite met Opstaan

Niet soepel kunnen opstaan, waardoor meer inspanning en/of pogingen nodig zijn om op te staan.

o. Urineerhouding en Inspanning Zonder Urine

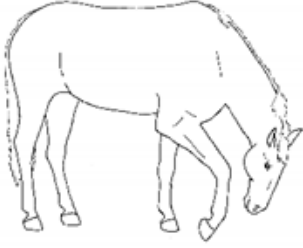
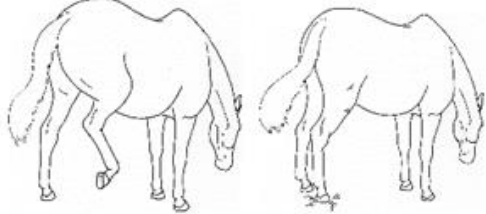
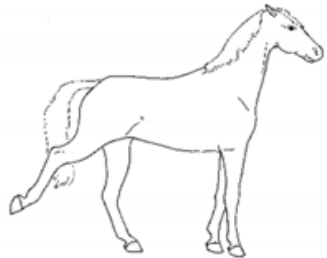
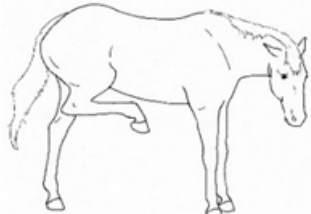
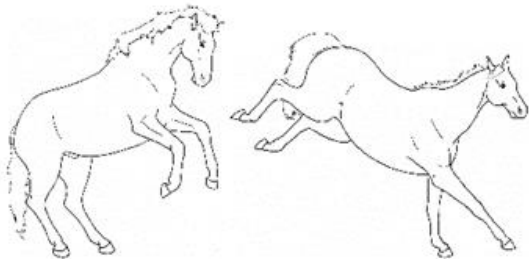

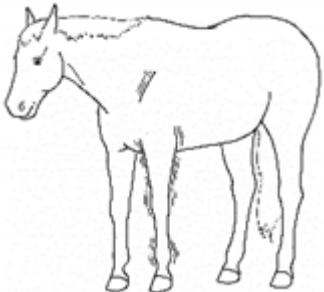
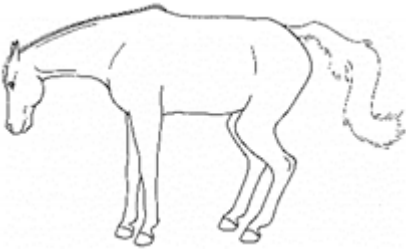

Houding aannemen om te urineren, vaak herhaaldelijk gedurende langere tijd, met duidelijke inspanning, maar zonder een normale urinestraal. Gaat vaak gepaard met kreunen, zwiepen of slaan met de staart, de oren caudaal gericht, caudaal kijken en/of schoppen in de richting van de buik.

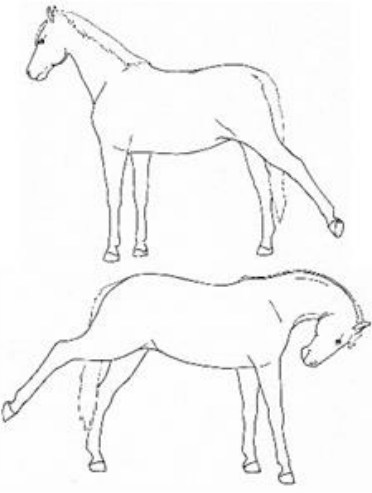
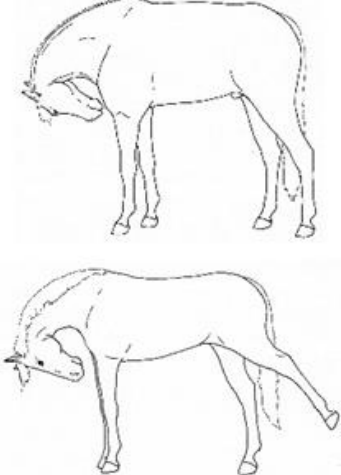
<p><i>p. Parking Out</i></p> 	<p>Staan met de voorbenen voor en de achterbenen achter een normale 'vierkante' houding.</p>
<p><i>q. Inspannen om te Ontlasten</i></p> 	<p>Een grotere buikinspanning leveren dan normaal om de ontlasting te laten passeren. Gaat vaak gepaard met kreunen, zwiepen met de staart, met de staart tegen het perineum slaan, de oren caudaal gericht houden, caudaal kijken, en/of schoppen naar de buik.</p>

Tabel 2. Bewegingen van ledematen en lichaam.

<p><i>a. Stappen op de Plaats</i></p> 	<p>Herhaaldelijk buigen van een ledemaat, waarbij het dragen van het gewicht op dat ledemaat kort wordt ontlast. De teen kan de ondergrond raken of er gedurende enkele seconden kort boven gehouden worden, voordat de hoef weer licht wordt neergezet. Het stappen gebeurt vaak in een reeks van verschillende ritmische stappen met een interval van ongeveer 1 seconde, met een pauze tussen de reeksen.</p>
<p><i>b. Optillen/Omhoog houden Ledemaat</i></p> 	<p>Het buigen van een voorbeen, waarbij de hoef opgetild wordt van de ondergrond (gewoonlijk 20 cm of meer), en vervolgens weer neergezet wordt, vergelijkbaar met de reactie op huidirritatie, b.v. door insecten.</p>

<p><i>c. Schrapen</i></p> 	<p>Een voorbeen craniaal uitreiken en de hoef langs of boven de ondergrond slepen terwijl er een caudale vegende beweging gemaakt wordt, vaak in ritmische reeksen. Dit gedrag is vergelijkbaar met het gedrag dat vaak optreedt bij het foerageren of drinken (vooral wanneer hij wordt gedwarsboomd, of bij anticipatie).</p>
<p><i>d. Stampen</i></p> 	<p>Plotseling buiten en dan strekken van een ledemaat, waarbij de hoef scherp tegen de ondergrond wordt geslagen, vergelijkbaar met de reactie op huidirritatie, b.v. door insecten</p>
<p><i>e. Schoppen naar Achter of naar Buiten</i></p> 	<p>Een of beide achterste ledematen caudaal optillen en uitstrekken, ofwel recht naar achteren of soms lateraal gebogen.</p>
<p><i>f. Omhoog Schoppen naar Buik</i></p> 	<p>Het buigen van een achterbeen, waarbij de hoef of het spronggewricht naar de buik wordt gebracht, vaak met een laterale boog als de hoef teruggebracht wordt naar de ondergrond, vaak vergelijkbaar met de reactie op huidirritatie, b.v. bij insecten.</p>
<p><i>g. Steigeren/Bokken</i></p> 	<p>Afwisselend steigeren en schoppen, vaak herhaaldelijk en snel na elkaar. Stampen en bokken kan wijzen op een acuut pijnlijke gebeurtenis die het paard lijkt te doen schrikken, of een uitbarsting van frustratie over het onvermogen om verlichting te krijgen van het ongemak.</p>

<p><i>h. Rollen</i></p> 	<p>Gaan liggen in sternale houding, vervolgens roteren van sternaal naar lateraal en dan een dorsale lighouding aannemen, soms van de ene kant naar de andere.</p>
<p><i>i. Achteruit Lopen</i></p> 	<p>Voorzichtig achteruit lopen, alsof er geprobeerd wordt zich terug te trekken van het ongemak</p>
<p><i>j. Beven van Ledematen</i></p> 	<p>Ritmische spiertrillingen. Het beven van ledematen kan in sommige gevallen wijzen op spieruitputting of inspanning om het dragen van het gewicht van een ledemaat te verlichten. Bij verminderd dragen van het gewicht kan het gehele ledemaat meetrillen met de beving.</p>
<p><i>k. Ineenkrimpen (Flinching)</i></p> 	<p>Plotselingen reflexieve samentrekking van spieren. Ineenkrimpen kan wijzen op een acuut pijnlijke gebeurtenis die het paard doet schrikken, waardoor het plotseling een vluchtbeweging maakt en/of zijn evenwicht verliest.</p>
<p><i>l. Rekken</i></p> 	<p><i>i. Hoofd Hoog</i> <i>Het hoofd caudaal opheffen en optrekken, met de rug ventraal gebogen. Het hoofd kan in verschillende standen gehouden worden, variërend van horizontaal tot ventraal gekruild met de neus naar de borst getrokken.</i></p>

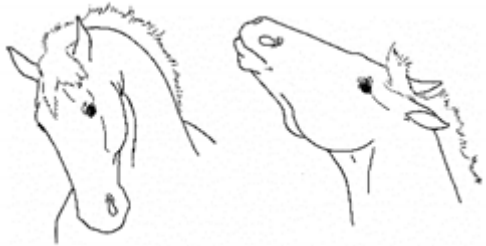
	<p>ii. <i>Diep in de buik</i> <i>De voorpoten craniaal uitstrekken, het gewicht naar de achterbenen verplaatsen met de schouders naar de grond gericht, en de rug ventraal gebogen.</i></p>
	<p>iii. <i>Strekken van het Achterbeen</i> <i>Een achterbeen caudaal uitstrekken, soms met een nekkromming, en soms met de rug ventraal gebogen.</i></p>
	<p>iv. <i>Krullen van de Nek</i> <i>Het buigen van de hals, met de neus naar de borst, de rug dorsaal gebogen, gewoonlijk met een strekking van de achterste ledematen.</i></p>

Tabel 3. Bewegingen van hoofd, nek, mond en lippen

<p><i>a. Roterend Schudden van het Hoofd of Hele Lichaam</i></p>	<p>Snelle, ritmische rotatie van het hele lichaam of alleen het hoofd en de nek langs de lange as. Dit is vergelijkbaar met schudden als reactie op cutane irritatie (huidirritatie) rond het hoofd, de nek of het lichaam, b.v. door insecten. Rotationeel schudden van hoofd of lichaam gaat vaak gepaard met het dragen van het gewicht op een aangetast ledemaat, of een ander</p>
--	--

gedrag zoals het optillen van of schoppen met een ledemaat. Kan optreden tijdens langdurige perioden van ongemak zonder verlichting, vaak gedurende episodes waarin veel gefriemeld wordt.

b. Gefrustreerd met het Hoofd Gooien

Snelle draaiende beweging van het hoofd, vergelijkbaar met een dreiging met het hoofd.

c. Hoofd Knikken

Repetitief knikken van hoofd en nek. Meestal niet zo ritmisch als bij een stereotypie. Lijkt vaak een uiting van frustratie over aanhoudend ongemak, vooral wanneer het paard niet in staat lijkt een comfortabele houding te vinden.

d. Neus Opgooien

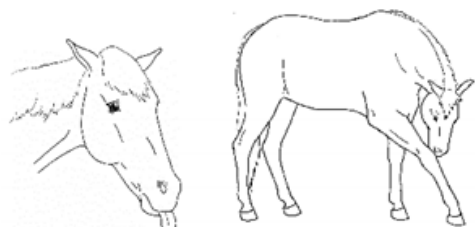
Snelle opwaartse extensie van het hoofd en de nek. Meestal niet ritmisch, zoals bij een stereotypie. Lijkt vaak een uiting van frustratie over aanhoudend ongemak, vooral wanneer het paard niet in staat lijkt een comfortabele houding te vinden.

e. Verkort Weven

Ritmisch heen en weer zwaaien van het hoofd en de nek. Gewoonlijk zonder geanimeerde gewichtsverplaatsing en afwisselend buigen, heffen en/of zijdelings bewegen van de voorpoten, zoals gebruikelijk is bij de stereotypische vorm van weven.

f. Teken van Sympathische Opwinding: Tong Uitstrekken Likken, Kauwen, Jeuken

Cluster van autonome reacties na een acute sympathische piek, waaronder speekselen (leidend tot kauwbewegingen, slikken, tong uitsteken) en/of autogrooming (vooral gezicht tegen voorbeen wrijven)

g. Frequente Vlagen van Gapen

Frequente geeuwbuien, vaak met een groter aantal geeuwen per keer dan kenmerkend is (meer dan 3 tot 5). Gaat vaak gepaard met veranderingen op sympathisch gebied, dus kan intermitterend optreden met likken van de lippen, kauwen, uitstrekken van de tong, kenmerkend voor tekenen van sympathische opwinding.

h. Spontaan Flemen

Opheffen van het hoofd met oprullen van de bovenlip, waardoor neusvocht in het vomeronasale orgaan wordt gezogen. Flemen is een normale reactie binnen de context van het snuiven van prikkelende vloeistoffen, gewoonlijk in een sociale olfactorische context, maar bij ongemak kan flemen ook buiten die context voorkomen.

i. Lip Beven/Rillen

Onvrijwillige bewegingen (stuiptrekkingen) van de lippen en neusgaten, vaak met ontspanning (hangend) van de onderlip.

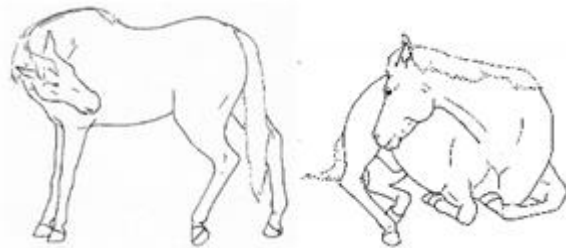
j. Hoofd Kantelen

Het hoofd naar één kant houden of buigen, zodat het saggitale vlak niet verticaal is.

Tabel 4. Aandacht voor een gebied.

a. Kijken

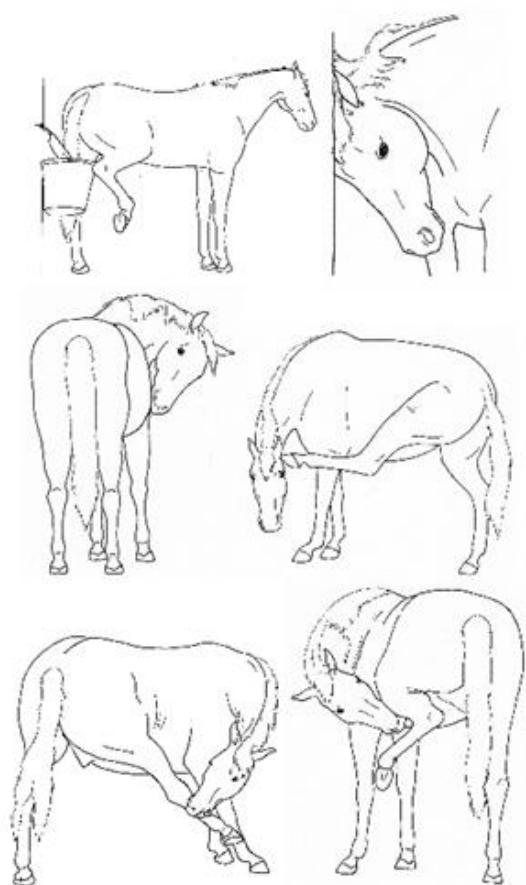
Kijken of staren naar een bepaald deel van het lichaam.

b. Slaan

Het hoofd en de nek zwaaien, slaand op een bepaalde plaats van het lichaam, zoals men ziet als reactie op huidirritatie, b.v. van insecten.

c. Autogroomen

Knabbelen, sabbelen en/of bijten op een deel van het lichaam, of wrijven van het ene lichaamsdeel tegen het andere of tegen een voorwerp, vergelijkbaar met de reactie op huidirritatie, b.v. van insecten.

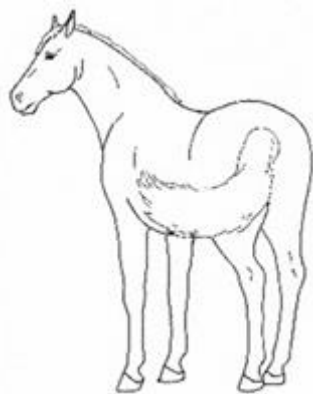
Table 5. Oor- en staartbewegingen.

a. Caudaal Bewegen/Focussen van de Oren

Oren draaien om caudaal te kunnen focussen, of de oren naar achteren tegen de nek leggen.

b. Zwiepen van de Staart

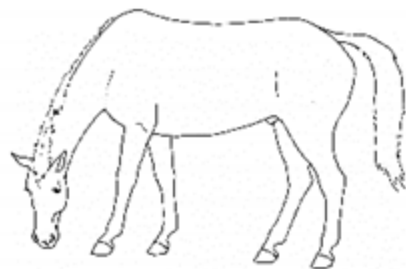
Plotseling heen en weer bewegen van de staart, vergelijkbaar met de reactie op huidirritatie, b.v. van insecten.

c. Staart Tegen Perineum Slaan

Plotseling optillen en slaan van de staart tegen het perineum.

d. Staart Optillen/van het Perineum Afhouden

De staart dorsaal van het perineum optillen gedurende een paar seconden of meer.

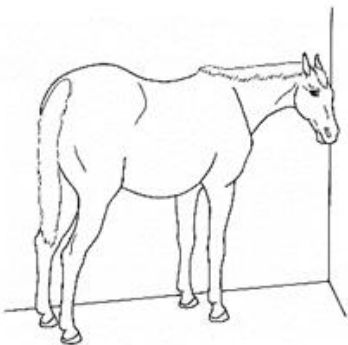
Tabel 6. Algemene houding/gedrag

a. Dofte Uitdrukking/Depressieve Houding

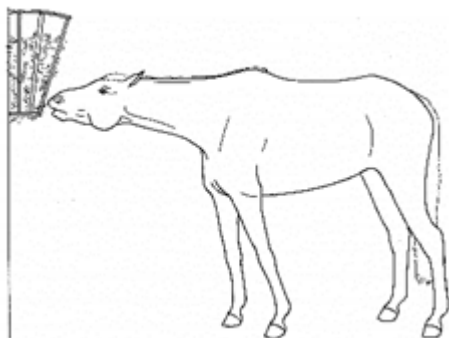
Minder responsief voor de omgeving, vaak met een 'uitgezonde', bezorgde of glazige starende gezichtsuitdrukking.

b. Bewaken

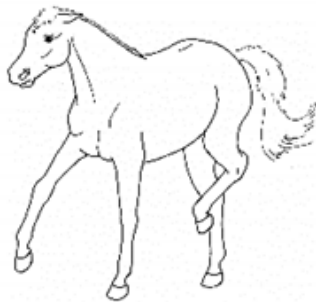
Bijzonder voorzichtige bewegingen en zich terugtrekken voor mogelijke verstoringen of een 'laffe' onderdanig voorkomen alsof het bedreigd wordt door mensen of andere paarden. Het paard kan achter in de stal gaan staan of op ongewone wijze iemand die binnenkomt niet benaderen. Het paard kan met gespannen spieren staan en lijkt niet te willen bewegen, zelfs als het daartoe wordt aangespoord.

c. Voorzichtige Beweging

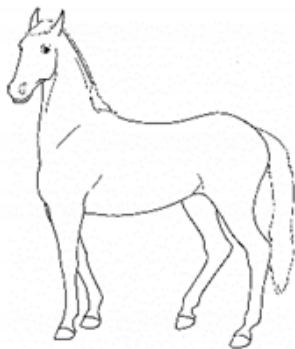
Minder dan typische beweging in de stal, met duidelijke aarzeling om te lopen (b.v. reiken met hoofd en nek in plaats van voorwaarts te stappen).

d. Ongewone Agressie

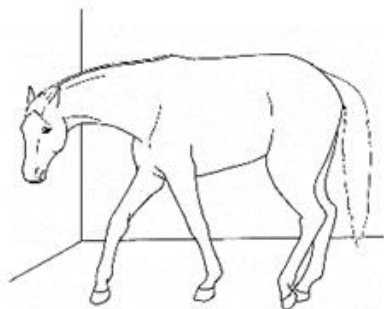
Verhoogde prikkelbaarheid/agressie (bijten, schoppen, stoten) tegenover mensen of andere dieren. Net als bij hyperresponsiviteit kan een paard onder verhoogde stress van ongemak, veranderingen in gedrag vertonen die zich uiten in verhoogde agressie. Deze paarden kunnen over het algemeen nors zijn of onverwachts uitvallen naar mensen of andere dieren.

e. Hyper-Responsief/Schrikgevoelig

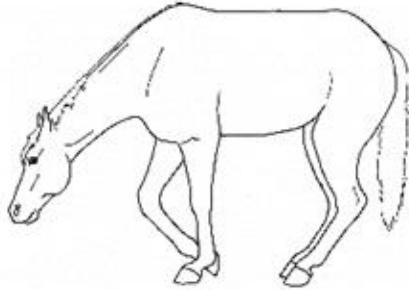
Lage drempelwaarde en meer geanimeerde reactie op omgevingsprikkelers. Hyperresponsiviteit kan wijzen op een lage tolerantie voor stimuli, als gevolg van een verhoogd stressniveau dat gepaard gaat met ongemak. Palpatie van de pijnlijke plaats kan een ongewoon sterke reactie teweegbrengen.

f. Rusteloosheid/Oncomfortabel

i. *Frequent Veranderen van Activiteiten*
Verandering van belangrijke activiteit (foerageren, staand rusten, alert staan) vaker dan verwacht, zo vaak als van minuut tot minuut, met andere tekenen van ongemak.

ii. *Rondjes Lopen/Ijsberen*
Het lopen in cirkels of heen en weer langs een perimeter. In gevallen van licht tot matig ongemak kan het cirkelen/ijsberen het huidige gedrag onderbreken op een manier die suggereert dat het paard geen comfortabele staande positie kan vinden.

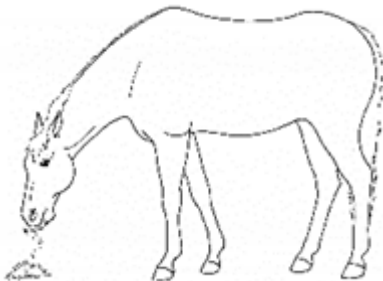
iii. Abandoning Recumbency or Elimination Attempt

Het herhaaldelijk aannemen van houdingen alsof het paard wil gaan liggen, plassen of poepen, die onderbroken lijken te worden door ongemak (gaat gepaard met bijvoorbeeld het zwiepen van de staart, het caudaal richten van de oren, het roterend schudden van het hoofd op hele lichaam). Bijvoorbeeld ligpogingen waarbij het paard lijkt te gaan liggen (cirkelen, schrapen van de ondergrond, met het hoofd omlaag en het buigen van de knieën), maar vervolgens weer gaat staan, alsof het oncomfortabel of terughoudend is om te gaan liggen.

iv. Frequent Veranderen van Houding in Liggende Positie

Tijdens liggende rust, veelvuldig afwisselen tussen sternale en laterale positie en/of herpositioneren van ledematen of hoofd en nek alsof geprobeerd wordt een comfortabele positie te vinden.

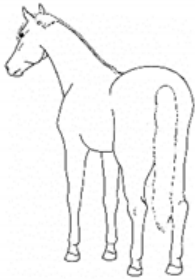
v. Doelloos Knabbelen

Verminderde belangstelling voor hooi of voer, maar voortgezette nominale eetgedragingen, vaak gericht op niet-voedingsvoorwerpen. Het paard kan toegang hebben tot hooi of voer, maar wroet in plaats daarvan in het strooisel of knabbelt slechts kleine hapjes, afgewisseld met andere activiteiten. Het paard kan knabbelen of likken aan muren, voer- of waterbakken, of andere niet-voedingsvoorwerpen.

vi. *Friemelen/Frunniken*

Bijten, sabbelen en/of wrijven tegen objecten (b.v. stalwanden, voer- en waterbakken). Deze reacties zijn vaak een uiting van frustratie over het onvermogen om een comfortabele houding of verlichting van langdurig ongemak te vinden.

vii. *Intens Staren Gefocust op in de Verte*

In de verte staren in een vaste richting voor een langere periode, vaak met een glazige, gespannen, bezorgde uitdrukking.

Tabel 7. Veranderde eet- en drinkgewoontes.

a. *Water Nippen*

Drinken van minder dan de gebruikelijke hoeveelheid water, vaak met een voorzichtige benadering en een uitdrukking van aarzeling of ongemak.

b. Voer Uit de Mond Laten Vallen

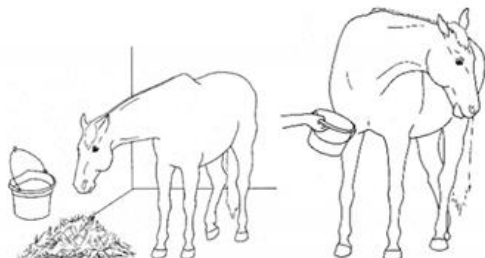
Het laten vallen van plukken of gedeeltelijk gekauwde klompen voer of graan uit de mond tijdens het eten.

c. Atypische Kaak Beweging

Behouden of atypische kaakbewegingen, bijvoorbeeld bij het foerageren, kauwen of gapen.

d. Disinteresse in Voer of Water

Verminderde of geen interesse in smakelijk voer, graan of water.

Tabel 8. Vocalisaties/auditive geluiden.

<i>a. Zuchten</i>	Het produceren van een hoorbare lange uitademing gevolgd door een diepe inademing.
<i>b. Briesen</i>	Het produceren van een hoorbare plotselinge geforceerde uitademing door de neusvleugels.
<i>c. Hinniken (Whining)</i>	Het produceren van een lange, hoge vocalizatie.

<i>d. Kreunen</i>	Het produceren van een lange, lage, soms rasperige vocalisatie.
<i>e. Brommen (Grunting)</i>	Het produceren van een korte, scherpe, lage vocalisatie.
<i>f. Gillen (Squealing)</i>	Het produceren van een korte, scherpe, hoge vocalisatie.
<i>g. Schreeuwen/Roepen</i>	Het produceren van een lang hard hinnikend geluid, typisch voor het roepen om verre kuddegenoten te lokaliseren.
<i>h. Tandknarsen</i>	Het heen en weer bewegen van stevig opeengeklemd kaken en het knarsen van de boven- en onderkiezen, resulterend in een knarsend, schrapend geluid.

Noot. Tabel 1 t/m tabel 8 overgenomen en vertaald uit ‘‘Equine Discomfort Ethogram’’, door C. Torcivia en S. McDonnell, 2021, *Animals*, 11(2), p. 580 ([10.3390/ani11020580](https://doi.org/10.3390/ani11020580)). CC BY.